

УКРАЇНСЬКА
КЛІО

Іван Корсак
КОРОНА ЮРІЯ II

Іван Корсак

КОРОНА ЮРІЯ II

Роман

*Автор висловлює глибоку вдячність за переклад роману литовською Василеві Капкану, чий публікації і громадська діяльність однаково пошановані в Литві і Україні.
Щире спасибі професорові Вільнюського університету Вітаутасу Йогелі за консультування та допомогу.
Окрема подяка за вміщені гравюри художникові Олександрові Дишку, твори якого тішать людей в різних краях — від Марійнського палацу до галерей мистецтва багатьох країн.*

Видавнича рада:

Віктор Баранов, секретар НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Грабар**, письменник; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Лілія Максименко**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал»; **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал».

Художник-оформлювач **Ігор Женченко**

Історично-пригодницький роман українського письменника Івана Корсака є гарним прикладом для наших письменників, а також і читачів, як образно і легко створити інтригуючу оповідь. Автор, прекрасно знаючи історію своєї держави, знайомить читача з нею, не тільки оповідаючи звичайну пригодницьку схему, але й уміє подати відмінний історичний контекст. Рука обдарованого письменника непомітно веде нас через різні періоди історичних баталій. У цьому романі читач відчує історичні події Київської Русі та Великого князівства Литовського, а також і прагнення українців на початку двадцятого століття, процес створення незалежної держави Україна. Тож бажаю милому читачеві прекрасної подорожі по історичних часах у пошуках самоцвіту.

*Вітаутас ЙОГЕЛА,
доктор історичних наук, професор,
м. Вільнюс*

1. ТАЄМНИЧИЙ ВІЗИТЕР

У старовинних замках конче мусять бути привиди, скарби та інші дива — то незмінне в усі часи. І хоча він уже декілька тижнів працює за цими товстелезними сивими мурами — на подив, тут ні одного, ні другого, ні третього...

Простуючи Замковою площею на роботу, Іван Степанович мимохідь кинув погляд на вершину В'їзної вежі замку Любарта й аж примружив очі від несподіванки. Звечора Луцьк огортав туман, на цю пору він геть розвіявся, зате взявся шпаркий морозець, тож дерева й будинки, і все навкруг засріблалося інеєм. Десь далеко, потойбіч замку, сходило невиспане сонце і промені його висвітлили величні контури вежі — вони засвітилися, засяяли раптово краями усіма несподіваними і нереальними відтінками, від тих ледве теплих променів почав тихо спадати іній, спадати повільною сріблястою музикою, виблискуючи і виграючи на льоту; видавалося, що не дрібний пил зі сніжинок отак осідає долу, а велетенське камінне громаддя старовинної вежі стало враз напрочуд легким і повільно знімається у світанкову вись. «А диво поряд, ось перед очима, — подумав, немов проказуючи сам до себе, Іван Степанович. — Треба лише встигнути вгледіти його, хоч деколи кинути погляд угору, а то все втопить той погляд людина собі під ноги, в усе земне та буденне, в мул, кізяки і болото».

Іванові Степановичу Галицькому, архіваріусу УНР, тутешня міська управа виділила дві не вельми просторі кімнатки в замку Любарта — і на тому спасибі, зважаючи на військовий час. Він постукав у металеву, ковану та важку старовинну браму, та зі скрипом відчинилася — й звідти виглянуло одуте, з кудлатою рудою бородою обличчя сторожа Федора. Звично на цьому обличчі розпливалася посмішка, завширшки у ту ж таки браму, а тоді Федір проказував завчене, видавалося, ним до суду Божого: «Добридень, пане архіварусе, за вами годинник можна звіряти». Зараз же на цьому одутому обличчі чомусь застиг переляк, Федір спершу позадкував, мов від якогось лісового страховиська, а тоді замість «добридень» лише пробелькотів:

— Я сьогодні не пив, па... па... пане.

Федора вже виганяли кілька разів за пиятику, але потім приймали знову, шкодуючи аж ніяк не цей завше розчервонілий писок, а цілісінький виводок його дітлашні, що під стіл пішки ходила.

Іван Степанович з того розсміявся щиро, аж закашлявся, затуляючи хустинкою рота.

— Їй-бо не пив. Навіть учора, — задкував і хрестився розмашисто сторож.

— Та я ж не батюшка, Федоре, з чого це ти хрестишся, — втамував кашель і сміх врешті Галицький.

— І в роті не тримав, — клявся і далі сторож. — А ви оце щойно вже проходили через браму, хіба хвилин десять тому. Я ще й подумав, чого то раніше звичного...

— Виженуть тебе, Федоре, до того ж небавом...

— Та то ж ви були, мені не приви́ділося, і пальто однаковісіньке, і шапка, і, звиняйте, навіть вуса один в один...

«Ось тобі ще одне диво старовинного замку, — вернувся до недавньої думки Іван Степанович. — Хай навіть таке пришелепкувате, як цей сторож». І раптом

тривожний здогад, неймовірний здогад безжально шпигонув: «А якщо справді? Якщо справді пройшов хтось заgrimований, «один в один» під нього, архіваріуса Галицького, скромного службовця? Тоді пройшов він лише в його кабінет...»

Галицький поспішно, навіть грубо відштовхнув із дороги сторожа, що белькотів і все ще хрестився, і мало не впідбігів рвонув до кабінету.

Кабінет зачинений, як звично.

Торкнув рукою сейфа — замкнений.

Брязкаючи і плутаючись у ключах, він відчиняв його з останньою надією.

На металевій полиці — порожньо, тільки маленький камінець у куточку соромливо і мляво зблиснув на світлі...

Рвучко підійшов до телефона і спересердя, мало не обірвавши, крутнув ручку.

— Нуль першого! — видихнув телефоністці.

— Командувач гарнізону слухає, — почувся втомлений голос.

— Біля телефона Аргонавт. Терміново прошу трьох вершників в замок Любарта. Замок негайно оточити, принаймні сотнею стрільців.

— Прийнято до виконання, — відказав голос, у якого враз пропала втома. Командувач ще кілька місяців тому давав підписку про безумовне виконання заряджень посадової особи з таким псевдо.

Троє вершників, як вихор, влетіли на подвір'я замку, старший спішився.

— Сотник Петриченко у ваше розпорядження, — представився, здивовано окидаючи поглядом мирне замкове подвір'я. Нікого не видно, ніхто не стріляє, тільки біля дерев'яної будівлі літнього театру пораяються двоє, напевне, підсобних робітників. — Замок по периметру оточує моя сотня.

— Не впустити і не випустити ні душі. До окремого наказу, — розпорядився Галицький, тішачи себе думкою, що пороша зараз вельми доречна.

Ще за півгодини прибули п'ятеро слідчих на поміч із відділу контррозвідки — Галицький, як офіцер Розвідочної управи Головного управління Генерального штабу Армії УНР, право на такий виклик мав.

— Трапилася надзвичайна подія, — стисло, дистильованою інтонацією, аби не видавати роздратування, викладав суть Іван Степанович. — Сьогодні вранці, хвилин за десять до мого приходу, з металевої шафи, з-під серйозного замка викрадено особливо вартісну річ, яка має неперехідну історичну та державну цінність, і велику — в грошах. Мусимо перетрясти все тут до голочки і до ниточки, а знайти. Із замку не винесуть, бо оточений — якщо тільки не встигли раніше. Майте на увазі, що викрадач надзвичайно кваліфікований і небезпечний. Він так переодягнувся і заgrimувався під мене, що його не впізнав навіть сторож, з яким щодня бачуся принаймні двічі.

І він коротко описав, як має виглядати пропажа — обшук і пошук почався негайно.

Іван Степанович потрапив до Луцька вже наступного дня, як зайняли його 20 грудня 1918 року війська УНР. Скромний архіваріус до сьогоднішнього дня, він не привертав нічийої уваги, шелестів собі своїми старосвітськими, вигорілими і пожовтілими паперами, природно, цікавився і розпитував про старовину — кожен може мати якусь пристрасть, тим паче було відомо, що він — випускник історико-філологічного факультету Київського університету святого Володимира. А тижнів через два прийшли до нього четверо хлопчаків, майже парубійків і, переступаючи з ноги на ногу та розгублено презираючись, довго не могли зважитися, кому почати мову.

— Чим же можу бути корисним молодому козацтву? — засміявся з такої нерішучості Іван Степанович.

— Ми гімназисти тутешні, з української гімназії, — підохочений іншими озвався найстарший. — Правда, наша гімназія молода, лише перший рік, досі понад двадцять літ існувала російська, доки у війну не евакуювали... І то лише два класи перевели українською мовою навчання...

— Здалеку щось заходите, козаки, — перебив Іван Степанович. — Нащо я вам потрібен?

— Дозвольте у замковому підземеллі нам пошук проводити. Там багато цікавого, і воно не досліджене. Куди ведуть підземні ходи і що бути в них може — не відає ніхто. А ви, нам казали, знаєте старовину, давні документи вивчаєте.

— Не в ті двері, хлопці, постукали, — знову перебив він гімназистів. — Не маю я такого права — дозволяти чи ні. А по-друге, хоч ви майже парубки, та вас не пустять без учителя, без навчання безпеці і таке інше. То жарти погані.

— А якщо і вчитель погодиться, і все зробимо, як нам скажуть? — щойно такі нерішучі, раптом розхобрилися.

— Книжок начиталися про скарби та старовинні замки, — буркнув Галицький, але добродушно, без великого докору. Щось відчув він у них таке невловиме, наївно-щире, що не міг словом виказати, знайти якесь визначення, якусь формулу, щось неясне підказувала йому інтуїція: добре було б допомогти цим напівдітлахам. — Нічого я вам навіть обіцяти не можу, але перепитаю, хто тут право має таке. Загляньте післязавтра.

Післязавтра хлопці ще до роботи чекали Івана Степановича перед брамою В'їзної вежі.

З усіма пересторогами, які назвали в міській управі, гімназисти таки приступили до вивчення підземель. Перші два рази принесли тільки древню пилюгу на щоках та павутиння на одязі, втретє вже очі сяяли, бо давня стріла з геть побитим іржею наконечником їм знайшлася. Пригасили ті очі, як знову з порожніми руками піднімалися, і зовсім погас вогник азарту, як за кілька разів принесли лише запорошену порожню пляшку. Іван Степанович покрутив у руках її, витер злегка й віддав упертим дослідникам:

— Дарую. Німецький шнапс п'ятирічної давності. Певне, німець того й не витримав у час брусилівського прориву, що забагато до цього прикладався.

Вирішили гімназисти сходити востаннє і принесли цього разу йому металевий ящик, майже весь побитий іржею, — як поставили його на стіл, то в Івана Степановича аж сорочка прилипла до спини від холодного поту. «Не дай Бог вибухівка або набої — біда може статися будь-якої миті».

Висваривши гімназистів разом із учителем за легковажність та випровадивши їх, узявся Галицький роздивлятися той підземний трофей. Першою спала гадка викликати мінерів, але трохи згодом він передумав. Металевий ящик геть понищений, йому не кілька десятиліть, а треба вести рахунок хіба на століття, коли люди у хитромудрі вибухівки не вміли ще гратися, порошу ж за такий час давно гаплик. А може, там цінні старовинні рукописи, древні літописи, які кинуть нове світло на перервану в багатьох місцях і пошматовану українську історію? І йому, що зі студентської лави мріяв про наукову кар'єру, вдасться вписати незнану досі сторінку в історіографію цього унікального краю, що на розстанях усіх європейських доріг і через те йому ведеться як горохові при дорозі — хто не йде, той скуб-

не? Адже у цьому краї сходилися культури і цивілізації заходу і сходу, півдня і півночі, тут витворювався рідкісний феномен, незнаний культурний сплав, в якому таїться безліч таємниць-інтриг...

Марна справа відчинити замок, бо з нього лишилася лише грудка іржі завбільшки з добрячий кулак. Тож Галицький на свій страх і ризик почав легенько фінським ножом підважувати одну зі сторін цього загадкового ящика — метал подавався, як трухляве дерево.

Врешті таки вдалося зняти кришку — Іван Степанович аж скривився від розчарування та розпуки: там була лише купка ганчір'я, що при найлегшому дотикові розсипалася. Радше машинально, якимось по інерції він почав легенько розгрібати те дрантя, ковтаючи образу за крах таких яскравих і, по суті, дитячих надій, як раптом пальці напштовхнулися на твердий предмет. Обачно й поволечки він вийняв його і поставив на стіл.

З-під зотлілого ганчір'я та пилуги проступали контури виробу, що чимось нагадував церковні корони, які тримають при вінчанні над головами молодих. «І все-таки удача, — змайнула знову радісна думка. — Можливо, єпископська митра, але кого, яких віків?»

Різні здогади спадали на думку — по закінченню університету він готувався захищати наукову роботу і чимало сторінок історичних документів перечитав та пальцями перебрав. Це митра чи щось інше? Пам'ятка з церкви Івана Богослова, що збудована на території, де постане замок, за часів Ярослава Ізяславовича, де між 1115-м і 1180-м роками, чи його синів, ще домонгольських часів, коли українці не були ні під польською, ні під російською чи угорською або іншою якоюсь окупацією? Все могло бути, бо церкву з XIII століття вважали соборною, служила вона тривалий час резиденцією духовної влади й усипальницею

удільних князів. Вселенські патріархи не оминали дорогою цього храму. Луцька єпископія за Кирила Терлецького володіла наприкінці тисяча п'ятисотих років чотирма містечками, 34 селами, двома замками. Десь тут поряд, за декілька десятків кроків, починав своє сходження від посади підписарчука майбутній гетьман Іван Виговський, тут липнем 1638-го в соборній церкві утверджував православ'я Київський митрополит Петро Могила... А може, йому неймовірно пощастило, думав Галицький, і митра належить навіть до раніших часів. Він був знайомий із працями Володимира Антоновича та Андріяна Прахова, які на основі археологічних розкопок у Володимирі ще 1886 року довели, що у волинський край християнство прийшло принаймні за століття до хрещення Русі Володимиром Великим. Тоді земля ця, по Стир і Буг, входила до Велико-Моравської держави і віру Христову сюди принесли солунські брати Кирило і Мефодій, вони ж слов'янську азбуку вдосконалили, якою Святе Письмо ще до них на українській землі було писане, заснували тут Апостольську церкву. В сані архієпископа Мефодій очолив архієпархію, в сучасному розумінні митрополію, п'ятеро його учнів стали єпископами й учителями різних слов'янських народів. І першим єпископом у Володимирі, поза сумнівами, був один з учнів Мефодія, який мав добре знати мову, традиції та звичаї тутешнього люду; начебто звали його Степаном. Хоча по смерті Мефодія німецьке духовенство розгромило архієпархію, та посіяні зерна вже проростали...

Іван Степанович став обережно носовичком протирати по колу цей загадковий предмет: раптом зблиснув з-під попелястої пилуги жовтавий, не поточений іржею і неблаганними роками метал, і з'явився

напис латиницею. Він підніс його ближче до світла і чітко побачив два слова: «Rex Russianus».

Іван Степанович тихо опустився на стілець, так обачно й легенько, мов був той стілець скляним і міг під ним тріснути й розвалитися. «Rex Russianus», «Король Русі» — такий напис був на короні останнього українського короля Юрія II, внука по матері короля Юрія I, що в свою чергу був онуком першого українського короля Данила Галицького.

Він сидів хіба з півгодини, доки приходив до тями, шукаючи і не знаходячи рішення, що робити з королівською короною. Надто цінна то річ, і не стільки у марнословних грошах, хоч і вони тут, мабуть, неймовірні, надто цінна вона для історії і науки, аби передати її просто чиновнику в міську управу — мало чого на світі трапляється, до того ж із незнайомими достатньо людьми, до того ж у воєнні часи. Командувач гарнізону теж не вельми підходить, бо не відомо куди на ранок виступати накажуть... Треба просто у штаб Директорії, якраз післязавтра очікується кур'єр, а півтори доби про це ніхто не має права і знати.

Лихо не стало чекати стільки...

Маленький камінець, який несміливо зблиснув на металевій полиці, — єдине, що лишилося від корони, то був самоцвіт і випав він, певне, через поспіх викрадача. Іван Степанович не знався на такому добрі, тож при нагоді здасть його в Київ — і експерти там самі визначать його цінність та ймення.

Тим часом пошуки пропажі тривали, слідчі з контррозвідки перетрясали всі приміщення, а сотня Петриченка стояла в оточенні. Через годину Петриченко доповідав:

— На територію замку не увійшла жодна душа. І жодна не вийшла. Про це можна впевнено твердити — по свіжій порослі ні сліду.

— Оточення не знімати. Перезміну стрільців провести особливо уважно і чітко.

Під вечір прийшли стомлені та випацькані, мов сажотруси, слідчі з контррозвідки і тільки руками розвели:

— Зеро. Окрім півдесятка паперових корон в літньому театрі, що валяються у комірчині, напевне, шекспірівських королів. Ми навіть цвяхом їх шкрябали...

Більше доби не знімали оточення, морозячи стрільців, дві доби не спочивали слідчі; Іван Степанович передрімнув хіба півгодини, сидячи в кабінеті на витертому і розхитаному, що від найменшого поруху жалібно та ображено поскрипував, старому стільці.

2. ТЕЛЕГРАМА У КИЇВ

У приміщенні міського телеграфу до віконця підійшла молода, не дорого, але елегантно вдягнута жінка і подала текст телеграми. «Київ Бібікова 24 Супруненко Андрію Григоровичу Тітка важко захворіла тчк Передайте ліки».

Телеграфіст пробіг очима акуратним почерком писані рядки і, доки готував квитанцію, знічев'я докинув:

— Погода ще така, тільки хворість кличе.

Жінка на знак згоди лише кивнула і дещо манірно поправила капелюшок.

— Певне, старенька вже тітка? — не вгавав телеграфіст, що нудився годинами без діла і радий був хоч словом із кимось перекинутися.

— О, так, вельми поважний вік, — тільки й відказала відвідувачка й озирнулася на двері, очевидно, поспішаючи.

Уже за порогом жінку спинили двоє чоловіків у цивільному.

— Даруйте, пані. Ваші документи.

— Ви тільки в молодих жінок їх перевіряєте? — всміхнулася лише кутиками вуст. — Бодай би представлялися.

Один із чоловіків виймав посвідку, а другий узяв документа молодої жінки і двічі кинув погляд то на

обличчя її, то на документ. Врешті байдуже, тоном без смаку і кольору, як переварена вода, буркнув:

— Щасливо.

Жінка ображено клацнула замочком сумочки, а чоловіки, виждавши, доки вона заверне за ріг будинку, зайшли до телеграфіста. Повертівши і покрутивши невідправлену ще телеграму, знизали плечима.

— Як вона себе поводила? — перепитали у телеграфіста.

— Та чогось особливого... Хіба поспішала. А може, то просто знервована — все-таки рідня...

Чоловіки між собою презирнулися.

— Що робитимемо?

— У нас ще на першому курсі казали: краще переїсти, аніж недоспати.

Вже через сотню кроків жінку знову спинили, цього разу двоє військових патрулів.

— Документи, будь ласка.

Жінка тільки спантеличено блимнула з-під капелюшка.

— Чи ви не виспалися сьогодні, щойно ж перевіряли.

— Воєнний час, пані. Ми не зобов'язані вам давати пояснення.

Старший патруль довго дивився документа, навіть до очей підніс його ближче, наче збирався понюхати.

— Тут чомусь дата якась розмита, маємо з'ясувати...

Він не встиг доказати, що то мав би з'ясувати, як дістав блискавичний удар у шию рубя долонею — заточився й повільно упав, як підрізане дерево. Другий хапнувся було за кобуру, та не встиг, як болісний удар у живіт зігнув його навпіл, як складаного ножика.

Візник, що дрімав поруч, стримуючи час від часу застояного коня, лише очима закліпав від такого видива. Враз жінка скочила до нього, схопила лійці — він лише рота встиг широко розкрити, мов на вимогу

зубного лікаря, і кулею вилетів зі свого пригрітого сідала й розтягнувся на бруківці.

Круто розвернувшись, жінка так щедро батогом почастувала коня, що той зірвався з місця вскач, аж передні колеса підіймалися. Патрулі схопилися, кинулися було услід, але гуркіт коліс бруківкою все віддалявся, аж доки і зовсім не стих за поворотом.

Урешті вдалося впіймати іншого візника, рвонули було навздогін, та догнали лише на околиці, біля кладовища. Кінь сумирно похитував головою, відсапуючись, а дуга охляп лежала на гриві — один гуж на хомуті був перерізаний.

Чоловіки спантеличено презирнулися.

— І що ж то було?

— Не повірю, що це мадам. Чоловічисько, ще й добре муштрований.

— Хтозна. Хоч усяке буває...

— Не кажімо нікому, бо засміють.

— Тут не до смішок. Негайно вертаймося, доповідати потрібно чимскорше.

Хоч державна машина була молодого зовсім, як слід не відлагоджена і регульована, ще частенько скрипіла, а то й зовсім примхливо й негадано пригальмовувала, та цього разу вдавалося діяти невідкладно. Контррозвідка взяла під контроль пошту, телеграф, залізницю, налагоджувалися контакти з приватними візниками. Терміново пішов запит про київську адресу, вказану в телеграмі. Відповідь не забарилася: ніякий Супруненко Андрій Григорович там не проживає, ніхто такого не знає, в зазначеному будинку до того ж навіть квартир ніяких нема, бо то відділення місцевого ломбарду.

3. ПІЗНІЙ ГІСТЬ

Іван Степанович повернувся на квартиру геть знесиленим, наче прачем побитий, давалися взнаки дві доби на ногах, майже без сну — тільки в голові двигтіло, мов у молотарці, в яку забули покласти снопи.

Нашвидкуруч підвечерявши, хіба для годиться, бо страва видавалася без смаку, як нічим не приправлена січка, він збирався чимшвидше дістатися ліжка. Але омріяний відпочинок знову виявився примарою — ледве постукавши і не чекаючи навіть дозволу, поріг переступив знайомий лікар Кіндрат Володимирович, до якого інколи забігав за пігулками від застуди. «Що би то мало значити?» — ворухнулася здивована думка в Івана Степановича, бо лікар до нього жодного разу досі ще не заходив.

— Чаю, чогось міцнішого? — перепитав, підсовуючи стільця.

Той тільки байдуже рукою махнув, якось по-дитячому, як маля, коли хлюпається у воді.

Гість довго тримав склянку чаю обома руками, мовби хто збирався виривати її, і все ще вагався пригубити. У жовтавому світлі гасової лампи, що час від часу легенько змигувала і по-змовницькому потріскувала, його довгий з горбинкою ніс видавався ще гострішим, на худому довгастому обличчі з нездоровою жовтизни шкірою, що від гасової лампи ставала ще жовті-

шою, був якийсь переляк чи розгубленість, або одне і друге разом.

Галицький спершу зачекав, доки гість заспокоїться, бо ложечка в склянці, яку той все тримав обома руками, тихенько видзвонювала. Врешті, не дочекавшись від нього й слова, тихо сказав:

— Кіндрате Володимировичу, щось стряслося.

— Ви тільки не подумайте, що я п'яний, або в гарячці чи не при своєму розумові, — обережно поставив склянку гість, так і не надпивши.

Іван Степанович справді не почув від нього спиртного.

— Можливо, щось термінове вельми? — перепитав обережно.

— І не смійтеся, дуже прошу вас, з того, що маю зараз сказати...

Вся ця кумедія починала дратувати Галицького, і він із погано прихованим роздратуванням кинув:

— Та кажіть уже, не тягніть жили.

— Я прийшов купити у вас вашу кров, — і він уперше з якоюсь відчайдушністю подивився у вічі господарю.

— З кимось лихо, потрібне переливання? Я не боюся, Кіндрате Володимировичу, бо двічі на фронті здавав уже по двісті грамів.

— Я не двісті. Усю, — якось із видихом, з неймовірним полегшенням, що найважче позаду, сказав лікар.

— А чого не відразу купити ще й душу? Оптом дешевше, — засміявся Галицький.

— Мені не до пересмішок, — похилив голову лікар.

— Щось ви мені мало нагадуєте Мефістофеля, — плечі в Івана Степановича мимоволі дрібно затряслися від тамованого сміху — сон і втома враз відійшли.

— У сказаному і крихти жарту.

— Як ви собі це уявляєте? Ви що мені — бензин чи горілку натомість заллєте? — Іван Степанович тепер

сміявся відкрито, залюбки і з облегшенням напруги останніх двох днів, витирав хустиною очі, відкашлювався і знову сміявся.

— Натомість вам поетапно, допустимими порціями буде зроблене переливання іншої крові, зрозуміло, тільки вашої групи. Не буду хвалитися, але в цьому краї я єдиний фахівець такого рівня. Досвід сотень переливань, зроблених мною на фронті, гарантує безпеку.

— Ви що, в секту до сатаністів записалися чи до яких відьмацьких ворожбитів, даруйте, на старість пристали?

— Ліпше вже з ворожбитами мати справу, ніж з цими...

— Так не в одної людини, а в багатьох однакової групи узяти можна.

— На жаль, потрібна лише ваша. Така умова.

— Та хай йому грець, навіщо здалася вам саме моя кров, не на кашанку ж! — Галицький до гикавки досміявся і ще не міг заспокоїтися.

Лікар знову взяв склянку обома руками і нахилом, не переводячи духу, мов його три дні годували оселедцями й оце тільки дали напитися, влив у себе весь чай — і, здається, став спокійнішим.

— Учора пізно ввечері, як оце я до вас, приходить без попередження до мене додому незнайома людина. Принаймні досі у місті я її не зустрічав. Чоловік десь вашого зросту і вашої статури, культурний і чемний, гарно мовою володіє, хоч ледве вловимий акцент таки чути. Він запропонував те, що я вам зараз тут оповів. А ще він сказав, що за кров він заплатить рівно стільки, скільки ви самі зажадаєте. Це може бути названа вами сума на рахунку одного з банків Цюриха, може бути золото або коштовності безпосередньо на руки.

— Дивна авантюра... Очевидно, вона пов'язана з чаклунством якоїсь новоявленої секти.

— Чоловік запевнив, що до чаклунів та ворожбитів він не має ніякого стосунку — ще й перехрестився при мені.

— Виганяйте цих мудрагелів умоченою в нужник мітлою, аби не морочили голови людям.

Лікар із сумом і докором подивився з-під лоба на Галицького.

— Погнати я можу. Тільки мене попередили, що у випадку моєї чи вашої відмови висіти мені на найвищому стовпі головної вулиці нашого міста. І ще просили не сумніватися, що навіть втеча цього не змінить.

— Отакої... — вистукував Галицький пальцями по столу почуту недавно в тутешній кав'ярні мелодію. Без вини винуватий лікар фактично потрапив до загадкових авантюристів у заручники — і тепер його життя під загрозою. Але чому вони не можуть просто вбити його і вичавити, як сік із морквини, для чогось потрібну їм кров?

— Безумець, що втік з лікарні для душевнохворих, авантюрист або член бузувірської секти — однаково небезпечно. Він якийсь термін назвав?

— Один тиждень.

4. ЗУСТРІЧ У ЛОМБАРДІ

Михайло Василюк навіть на порозі ломбарду не позбувся відчуття провини, що занудно і млосно, мов під ніготь загнана скалка, мучила його сумління: він ішов здавати в ломбард старовинний бабусин перстень, хоча обіцяв їй ніколи не продавати чи дівати деінде, а тільки передати у спадок дітям чи, навіть краще, онукам. Але він не мав чогось іншого здати, зате мав бути у цьому вельми популярному в нинішні часи закладі рівно за чверть години до закриття.

Михайло подав у віконце перстень, все ще картаючи в душі себе, і навіть образився на літню жіночку-приймальницю, що байдуже буркнула:

— Зараз вийде оцінювач.

Чоловік, що мав назвати ціну єдиному сімейному скарбові, високий і широкоплечий, дещо не по літах повнуватий, в елегантному костюмі, сліпучо-білій сорочці та зі смаком підібраним метеликом, нагадував артиста оригінального жанру, тільки руками раптом розвів, і щира посмішка мало не до самісіньких вух розтяглася обличчям:

— А де ти тут взявся, Михайле?

— Григорій?!

Михайло аж рота розкрив, мов справді був перед ним не давній товариш, а фокусник, що ось-ось має негайно вже тут, перед ним, витворити негадану чудасію.

— Ось, приніс, — розгублено показав рукою на приймальницю.

— Та я тебе вже півроку, гадай, не бачив, — не переставав тішитися оцінювач, університетський однокурсник Грицько Сазонов. — Де ти, що робиш, в яку шпарину займався?

Михайло теж не менше був подивований, не очікував випускника історико-філологічного саме в подібному закладі зустріти, із яким студентського кулешу не один казан з'їли.

— На нашій кафедрі роботу шкрябаю. Дошкрябую, — поправився було.

Григорій стиснув гостя в обіймах так, що аж у плечах у того хруснуло, а тоді засміявся:

— Бачив я, якими очима ти мій костюм оцінював — буржуа, мовляв, та й годі. Тепер цим словом лаються, а дарма, Ану показуй, з чим заявився.

Він поволі і довго крутив перстень у руках, а тоді одказав, крутнувши головою:

— Камінь нехитрий, а от візерунок на колечкові доволі оригінальний. Загалом же багато не вартує. А скільки ти хочеш?

Забачивши, як спохмурніло Михайлове обличчя, Григорій раптом запропонував:

— Може, я краще тобі позичу, навіть значно більшу суму?

— Позичають чужі, а віддають свої, — зітхнув Михайло.

Їхню мову перебив поштар, що саме нагодився.

— Хто тут Супруненко? Телеграма.

— Давай сюди, то для мене.

Григорій розписався, а як поштар був уже за дверима, Михайло здивовано перепитав:

— Ти хіба прізвище поміняв?

— Та ні, то для товариша. Телеграфують, що тітка виздоровіла й ліків уже не треба. Йому ж мороки

менше, — пояснив Григорій, але якась прикрість та невдоволення змайнули у голосі. — Слухай, в мене хвилин за десять робочий день завершується, давай десь вип'ємо кави.

У напівпорожньому залі, в куточку, їм розмовляти було затишно — Григорій таки не стримався шиконуть, замовив як на ці часи доволі розкішну вечерю.

— А тепер розкажуй, як ведеться, над чим голову сушиш.

— Які в мене можуть бути новини... Я наче в підводному царстві: деś там, зверху, шторми і тайфуни, перевороти і революції, мерехтить, як на екрані дешевенького сінематографа, зміна влад, а в мене неймовірна, віковична тиша та спокій. А ще архівний порох: пишу роботу про Софію Вітовтівну, про унікальну як на жіночу тамтої епохи долю — починаючи від випадкової закоханості у Василя, сина Дмитра Донського, якого доля закинула в хороми її батька в Луцьку, так би мовити, з доставкою додому, аж до того часу, коли Софія очолила оборону Москви від татар і таки зуміла витримати жахливу навалу. Тема дуже цікава, гадаю, через півроку завершу, от якби тільки їсти сім'ї стачало — платня, сам розумієш, у мене ще не професорська.

— А що ж тобі там робити після Соловйова та Карамзіна, інших стовпів історіографічних? — крутнув головою, аж трясонулися щоки, Григорій і, відставивши келих, випрямився та згори вниз подивився на товариша, як бувалий півень на мале нетямкувате курча. — Там же все писане-переписане... Хоча ти мене заінтригував на повну котушку — як-не-як, я москвич у трьох поколіннях, то тільки батька перед світовою війною в Київ на роботу перевели.

— Писане, Грицю, та не все, — не знітився Михайло під надто твердим і самовпевненим поглядом. — І дещо не так.

Михайло поклав виделку, витер серветкою руки та склав її акуратно вчетверо, і, примруживши одне око, мов цілився з рушниці, кинув знизу вгору насмішкуватий погляд:

— Давай-но згадаємо дещо з третього курсу. Поїхали: далекого 1382 року московський княжич Василій, син Дмитра Донського, подався в Орду домогатися великокняжого столу. Ординці затримали Василя аж на два роки: не відпустимо, мовляв, доки боржок данини ще батьків не віддасте, дрібниці якісь, лише 8000 рублів сріблом. Зрештою княжичу вдалося втекти в Молдавію, а тоді в Луцьк, чи, точніше, за тодішнім йменням — Лучеськ Великий, де знайшов надійний прихисток у замку Любарта, в тодішнього правителя цього краю Вітовта. І не лише прихисток. У Вітовта донька підростала, Софія, красуня писана, освічена прекрасно, багатьма європейськими мовами вільно володіла. Василю і Софії — обом по п'ятнадцять, обоє із знатних родів, тож покохали вони одне одного і згодом одружилися. Рідкісний випадок шлюбу на такому рівні — коли поєдналися по любові, а не за політичним розрахунком.

— Нівроку, серйозне відкриття, — Григорій так само дивився згори вниз, тільки ще руки на грудях склав, мов із нього, з натури, бюст саме зараз ліпити зібралися. — Якби я був на захисті твоїм опонентом, ой, нагоріло б тобі...

Михайло мовби й не чув насмішкуватого тону цього задираки, дивився мимо Григорія на молоденького і тонкого, мов бичілно від батога, скрипала в куточку, що награвав так тихо, наче у нього чомусь бракувало сили. Михайло дивився і вів собі далі, мовби зовсім не з Григорієм оце розмовляв.

— Багато води відтоді втекло у Стирі, що біжить попід замком Любарта, та й у Москві-ріці так само. Вітовт скликає перший з'їзд монархів Європи, про-

образ майбутньої європейської спільноти, а донька народжує діток, бавить онуків. Отож момент перший — моральний. Лучанка Софія Вітовтівна — дружина Великого князя Московського Василя I, мама Великого князя Московського Василя II, певний час фактично править Московською державою, рідна бабуса государя всія Русі Івана III...

— Чекай, чекай, приятелю, ти куди це ведеш? — зверхність та іронію у Григорія наче вітром здуло. — Нарешті починаю впізнавати автохтонного малороса і здогадуватися...

— Тяжкувато буде тобі здогадатися, — дивився Михайло так само на скрипала, що виводив смичком вельми старанно, наче школяр, який на гарну оцінку з усіх сил хоче виконати задану вправу. — І ось чому. Розбираючи господарчі документи маєтностей Луцько-Острозької єпископії Кирила Терлецького, я натрапив на два листи зовсім не господарського характеру — і в мене шпари в руки зайшли, наче з морозу. Не відаю, яким рипом ті листи туди втрапили, але то були листи Софії Вітовтівни до батька після їх зустрічі в 1427-му. Два роки уже вдова, при малолітньому синові, якому присягнуло Московське царство, фактична правителька держави Софія задумала значні реформи і радилася з батьком.

— О, то вже інші піріжки, — посерйознішав Григорій. — Радий, що роботу готуєш не халявну, пишучи-переписуючи чуже. Давай по пару грамів, а то страва схолоне.

Вони постукалися келихами, і якийсь час Григорій тільки сопів, пораючись над тарілкою, — відчувалося, що зайва вага таки йому не на користь. Скрипаль все ще сумлінно трудився над заданою йому вправою, хоч були у його мелодії якась дивовижна цнотливість та

дитяча наївність, які навряд чи матиме досвідчений музикант, та й він сам, коли виросте і змужніє.

— А щодо реформ, — озвався Григорій, не встигнувши навіть ковтнути, — то сьогодні вони у стократ більше потрібні, аніж навіть у ті часи. Ти хоч деколи виринаєш із глибин своїх наукових на грішну поверхню та газети хоч раз в тиждень читаєш?

— Читаю, — мляво і знехотя відказав Михайло. — Але з таким апетитом, як би їв страву без солі...

— Отож-бо, а якби деколи бодай появлявся у поважних товариствах, то зустрічалися б ми не раз на півроку. Я, для прикладу, входжу в монархістське товариство і не криюся з цим, хоч яка чергова влада входить у Київ і які прапори на Хрещатику вішає.

— Постоли сплели твоїй монархічній ідеї. Керенський хряснув трон, а більшовики сім'ю Романових розстріляли.

Уперше в очах Григорія змайнував якийсь незрозумілий хижий блиск.

— Керенський — балаболка, червоні страшніші. Але й те минеться, як тяжка форма корости, тільки чухатися доведеться вельми довго. А Романовими все на брехні і крутіїстві будовано. Розумієш, цій країні потрібен сталевий кулак, інакше вона розповзеться, як зігнилий лантух. І друге. Зараз земля кругом горить, усі з усіма чубляться. Але хто реально воює? Кулемети, гармати та солдати з гвинтівками? Ні. Воюють насправді гроші. Зараз вони в Колчака, весь золотий запас Росії, більше півтисячі тонн. І під Колчаком увесь Сибір уже, й Урал, до Волги стрімко доходить. А там, дасть Бог, і до Москви недалеко.

— Прекрасна ідея, — покивав головою Михайло, досолоючи страву, бо досі ще не зродився кухар йому пересолити. — І головне — перспективна. Почистимо трішки старе імперське корито, підмалюємо і вважаємо модерним лінкором.

— Не підмалювана, а оновлена держава, — щиро образився Григорій. — Ти не гірше мене обізнаний, що натворила попередня династія. Клялися: Свята Русь! А в тій святій живцем замурували митрополитів, як от Арсенія Мацієвича. Та яка ж вона, зрештою, Русь, це тут, де ми чарку з тобою п'ємо, Русь споконвічна. Навіщо було красти на посміховисько бодай трішки освіченого люду чуже ім'я, коли своє звучить куди прекрасніше — Московське царство! Монархи коронуються шапкою Мономаха... Кумедію замість коронації ламали, і годі, бо в будь-якому університеті, звісно, не нашому, скажуть, що насправді та шапка є дарунком моголо-татарського хана Узбека і аж ніяк не від константинопольського імператора Костянтина Володимирові Мономаху. Бо тому Володимирові у час смерті цього імператора лише два роки було і київський престол хіба міг приснитися. Трьохсотліття дому Романових, якого дому? Перший Романов насправді носив прізвище Кішкін, Петро I насправді був сином німецького аптекаря, в Катерини II — ні краплі російської крові, а в останнього імператора — Миколи II — аж одна сто двадцять восьма її частинка. Нащо ж нам брехлива і вигадана батьківщина, коли маємо свою, рідну й прекрасну? Ось тому, пане Михайле, потрібні нова династія і новий трон. І тоді Росія засяє новим світлом, властиво своїм.

— А далі? — раптом рвучко і швидко перепитав Михайло.

— Московське царство в межах колишньої імперії 1914 року. І п'яді більше не хочемо.

— Оригінально. Як мовив один дід у нас у селі: ліз по лестниці, а впав із драбини.

— А ти, думаєш, оригінальний? У нас кожен інтелегент, тобі подібний, має бути лише демократом — інакше в неповноцінні запишуть.

І Григорій засміявся, щиро й від душі, в нього аж метелик на сорочці вверх-вниз повзати з того почав:

— З тебе могорич, як переможемо... Бо то на хаяву першопочатки нової історії двох континентів дізнався. Нотуй, для чергової наукової роботи знадобиться. Ти ж, судячи з усього, історик не липовий, якщо листи бозна-якої давності вполював. Ану обіцяй, що накриєш поляну?

— Обіцяю, — слухняно відказав Михайло, і вони ще раз постукалися келихами.

— І ще одне. Якщо нашу ідею сприймеш бодай частково та захочеш нам помагати, то це тобі десь запишеться. Дуже скоро нам потрібно буде багато освічених кадрів — від урядовців тутешніх до ректорів університетів, — Григорій довго дивився в очі товаришеві, так вдивлявся, як видивляються крізь укриту ласівцями віконну шибку: а що ж там діється за вікном.

...Пізнього вечора, а точніше — вже ночі, Михайло виконував побажання товариша нотувати новітню історію: писав донесення в розвідуправу УНР, куди і кому посилалася телеграма з Луцька про нещасну тітку, якій потребувалися ліки.

Він довго й ретельно писав, перечитував написане, а на завершення так само ретельно й неспішно порвав того аркуша з рапортом; тоді ще довше дивився, як палахкотить у грубці папір з його творінням. Тут звичним донесенням ніяк не обійтися, треба доповідати усно. Йти чи не йти в подвійні агенти, які ризики і які переваги, яка легенда, моделі можливої поведінки, що насамперед слід до уваги брати і ще чималенько такого, що вимагало копіткого аналізу і максимального передбачення.

Князь Володимир, засновник першого замку в Лучеську

5. ПОДОРОЖ У ПІДЗЕМЕЛЛЯ

Мабуть із півгодини сидів Іван Степанович у себе в кабінеті, пірнувши в думки з головою: за два дні зав'язалося стільки вузликів, що їх йому ніяк не розв'язати, якби навіть нігті позривав.

Хто міг так спритно викрасти старовинний скарб, загримувавшись під нього самого? І кому, яким сатаністам, потрібна саме його кров і для якого чаклунства? Хто та загадкова жінка (і чи жінка?), що залюбки накопала патрулів, та як ще вона може тримати зв'язок із Києвом? Змінений текст телеграми і коротке донесення про зустріч Михайла Василюка у кав'ярні дещо прояснили ситуацію. Однак далеко не все.

Він би й іще якийсь час тягнув ниточку здогадів, яку життя, мов пустотливий кіт із клубка, нашамотало і наплутало, але в двері постукали.

— Прошу!

Переступивши поріг, віддав честь єдиний досі його постійний помічник тут, молодший архіваріус Петро Грицанчук, хлопчак ще насправді, що й третього курсу не встиг закінчити.

— Учителя історії з української гімназії запрошено.

Іван Степанович хотів разом із ним подивитися замкове підземелля, де гімназисти ходили і знайшли іржею поточений ящик. Скарб із землі вийшов і в землю міг знову піти, в яку-небудь нову хитромудру схованку

— не полетіла ж корона на крилах, бо замок оточили надійно і в самому замку до ниточки перетрясли.

— Якісь новини у місті? — перепитав помічника. — Чи нічого не трапилося, може, чутки які?

— Все спокійно, новин — нуль. Хіба на кладовищі відбувається щось незрозуміле — якісь зловмисники пограбували свіжу могилу, труп невідь-де дівся, навіть ями не закопали...

«Справді, якась бузувірська секта, схоже, у місті або околицях діє, — ворухнулася думка. — В лихий час таке добро об'являється».

Прихопивши гасового ліхтаря, вони втрьох спускалися в підземелля. Історикові Володимиру Олександровичу, що йшов з ліхтарем першим, високому і художому, доводилося час від часу мало не вдвоє згинатися і кланятись під невисоким склепінням — тільки пилюка і порох спурхували з-під взуття, та ще від жовтавого світла хилиталися та шугали загадкові і лякливі тіні. Тут нечасто, вочевидь, у попередні віки ступала людська нога, відлуння від найменшого звуку зривалося і котилося, перекочувалося і гуляло поміж кам'яними стелями, густо затканими, особливо по кутках, запилуженим павутинням.

Усі йшли мовчки, обережно і високо піднімаючи ноги, аби не перечепитися, і лише історик, мов сам до себе, зрідка міг докинути упівголоса:

— Здається, тут ліворуч... А тут повертали знову...

На якусь мить учитель приспинився й, обернувшись до Галицького та його молодого помічника, освітив їхні обличчя — вони видавалися від тьмяного і мерехтливого світла жовтими, як у мерців.

— Тут ми перепочивали. А забіякуватий Микола, мабуть, від страху, навіть за ріг попросився до вітру, дотерпіти вже не міг.

І тільки один раз історик, вкотре кланяючись низькому склепінню, поскаржився своїм супутникам:

— Тут би не школярська потребувалася, отака примітивна й аматорська мандрівка, тут вартує провести професійне й ґрунтовне археологічне дослідження, кошти державі знайти потрібно... Ці підземні ходи, що оборонців виводили в час небезпеки далеко від замку, ще таємниць бережуть ого-го...

І те «ого-го-о» покотилося собі лункими ходами, переломлювалося й відбивалося, гоготіло і дробилося, аж віковічне павутиння заворушилося.

Вони завернули праворуч, і промінь світла раптом вихопив із цупкої темені якийсь силует, він спершу ледве вирізнявся на тлі темної стіни, а коли хитнувся ліхтар, бо історик наступив на трухляву дошку, то силует той вирізнівся чітко — й усі враз остовпіли.

Людський скелет стояв під стіною, навдивовижу прямовисно стояв, у повен зріст, мовби мав здатність з пороку земного знятися сам по собі; мало того, піднята кістка одної руки заворушилася і захиталася так, як наче скелет вітав непрошених прибульців чи як махають рукою крізь вікно вагона пасажирів тим, хто зустрічає їх на пероні — навіть щелепа черепа заходила вгору-вниз, мов він мав от-от голосно розреготатися.

Історик тихо та здивовано підгикнув і почав повільно опускатися долу, як згортають складаний металевий метр; Іван Степанович з того жаху не міг зразу втямити навіть, що би то діялося перед ним, тільки встиг з обезсиленої руки вчителя підхопити ліхтаря.

Скелет ще кілька разів хитнув зловісно черепом та зап'ястям і заціпенів. Але й навіть тепер він, уже нерухомий, з піднятими у дивному вітанні струхлявілими кістками руки, з безсило обвислою щелепою, немов сміявся над нажаханими до смерті підземними мандрівни-

ками, пошукачами існуючих і неіснуючих скарбів; він сміявся беззвучно й знущально, лише одними порожніми заглибинами очей, в яких тіні від мерехтливого ліхтаря злегка змигували, і видавалося від того, що череп кепкує й підморгує непрошеним візитерам — ну чого їм ще треба, тут тільки він — володар усього підземного світу, древніх усіх таємниць; їм, в яких раптовий мороз стягнув шкіру від потойбічного жаху і суглоби звело правцем, нащо їм у царство тіней, мерців та забуття, то його тут усе, немов промовляв скелет, що чатував над проходом, тут він — безроздільний господар таємничого підземелля, всіх загадок, всіх минулих поснованих павутиною давніх віків.

6. ПЕРШИЙ ГОНОРАР

Через два дні у ломбарді Григорій зустрів Михайла Василюка без особливого здивування, проте з приязною посмішкою, що тлустим кружальцем розбігалася повнуватим і по-дитячому рожевуватим його обличчям.

— А, вчені мужі із захмар'я Олімпу... Проходь.

Вони одразу ж перейшли до справи у тісному закапелку Григорія, де й розминутися важко, хіба на пальчиках якось витягуватися.

— Отже, будеш нам помагати? Хоч трішки, впівтона, впівноти вловив ідею?

— Та я не по ідею прийшов, а по кусень хліба, — зітхнув тяжкувато Михайло, мов до цього засапався кріпко, а оце віддихався щойно. — Я — позаполітичний щур, архівний, якому деколи сниться професорська мантия. Мені підзаробити чимось, аби не околоти, доки ще ту мантию не пошили.

— Нам якраз бракує фахівця твого ключа, — м'який та добродушний тон Григорія враз затвердів. — Невідкладно маємо видати книгу і дві популярні брошури. Люд московський, якому тут жити судилося, має врешті відчути, що він не викинутий непотребом на сміття, не забуте всіма байстря і не приблуда, бо кордони Московського царства далеченько іще на захід, з царством Польським, звичайно, включно.

А гонорар, Михайлику, у нас принаймні вдвічі більший, аніж у будь-якому тутешньому видавництві.

— Грицю, не за тим я прийшов, — чомусь тихо, мов боявся, що їх підслухають, відказав Михайло. — Я такого не зможу, то не моє, бо не все втямив у набалаканому тобою і не з усім згоден. Така писанина буде нещирою, лукавство світитиметься, як грішне тіло крізь марлеву одежину. Мені, якщо можеш, дай щось простіше — навантажити чи розвантажити, отаке собі принеси-подай...

— А щоб твого діда кобила вбрикнула, — Григорій по тому смачно лайнувся, як бувалий вуркаган, з вивертами та вихилясами і, відхилившись на спинку стільця, взявся розглядати товариша, мов ото вперше його побачив, навіть голову сорокою цікавою перехилив. — Ти ж інтелігент, без п'яти хвилин учений, «принеси-подай» я не насмілюся навіть запропонувати. Та й не маю чогось такого...

— Як подумаєш, то знайдеш, — буркнув Михайло, мов то з нехоті та лінощів йому відмовляють.

— Тебе що, сюди в ломбард — чужі ношені ганчірки і бабусині весільні обручки оцінювати?

— Крий Боже, помилуй мене, — простогнав гість. — І не тямлю, і на біду чужу не матиму серця дивитися — сюди від добра рідко приходять.

— Ти мене втомив витребеньками... Невже тобі краще, як міським хлопчикам, за копійки листівки розклеювати?

— Вже тепліше, — кивнув Михайло, але без видимої охоти. — Кваліфікації стачить. А ще?

— Де ти вирвався на мою голову! — скипів Григорій, і повновиде лице його аж зашарілося, як від сороміцького слівця у дівчини, що вперше прийшла на сільські вечорниці.

— За нема і суду нема, — мукав і м'явся гість.

— На! — ляснув пачкою якихось листівок розгніваний господар. — Хоч з'їж, хоч розклей!

«Москва обновленная засияет!» — ковзнув оком Михайло по верху листівки і сидів далі незрушно, мов зважував подумки кожен гріш, у який обійдеться йому новий клопіт.

— Отам за спиною, у куточку, клей — і йди з очей, бо до гріха доведеш. А завтра — по розрахунок, — Григорій знову полагіднішав, і знайома посмішка з маленької тлустої цятки розпливалася у велику і масну.

Михайло на новій роботі спершу почувався ніяково, здавалося, на нього всі дивитимуться, тим паче, можуть трапитися знайомі. Але небавом ту ніяковість як злизало, він не потрібен насправді нікому; перехожі собі човгалися мимо нього, приклеївши погляди до тротуару, у звичних щоденних мороках, візники вигадливо закликали тих же заморочених пішоходів зекономити підошви, життя текло узвичаєним буденним річищем. Розбурханий Київ був увесь тими листівками обклеєний, чорно-білими й кольоровими; низ ліхтарів і двері під'їздів, стіни будинків і навіть стовбури каштанів — все рясніло й рябіло трудами нащадків сивого Гутенберга.

Мабуть, близько двох десятків встиг Михайло тих листівок розклеїти, а тоді, роззирнувшись сторожко й обачно, шмигонув пустотливою мишею в двері найближчого магазину. Добру чверть години він діловито окидав поглядом, здивовано піднімаючи брови на захмарні ціни жіночих суконь, які йому не було для кого купляти, прискіпливо приглядався до блузок, навіть пальцями мацав та язиком інколи прицмокував із виглядом бувалого і вельми досвідченого знавця. Ціни справді були на розлоному вельми привіллї, роз-

машисто гуляли і гонорово, тож Михайло почувався, як у дитинстві, на саморобній гойдалці під дідовою грушею: то опускався вниз — і аж в душі підсмоктувало, то здіймався вгору — і тоді дух забивало від зачудування й переляку.

Так само врешті, як миша, вислизнув Михайло з магазину й, озирнувшись та не помітивши чогось підозрілого, шихнув решту листівок в ящик для сміття.

Наступного дня, як зайшов у ломбард, Григорія застав веселого і смішного.

— Ось твій гонорар, — кинув гроші на стіл, і ті ковзулися, як по льоду, через всю його поверхню. — Тут за двадцять дві листівки. А решту, двадцять вісім, що ти кинув у кошик, наші люди вже самі розклеїли.

Щоки в Михайла нараз зашарілися, немов був він занадто близько від шпаркого багаття, що жваво потріскувало і витанцьовувало, вививалось і хилиталося червоними язиками полум'я.

7. ЗВИВИСТІ ДОРОГИ КОРОНИ

Білий скелет навпроти темної стіни все ще знущально сміявся своєю обвислою щелепою — Іван Степанович встиг лише підхопити ліхтаря, а його помічник Петро Грицанчук попідруки підтримав ошелешеного історика. Заціпеніння, яке тривало якусь мить, видавалося цілою вічністю, такою тягучою, безкінечною і болісною, в якій вистуджувалася і гусли кров.

Раптом Грицанчук здригнувся, як здригається людина з важкого і жахитливого сну.

— А дайте мені ліхтаря, — докинув до Галицького тоном, яким наказують молодшому за званням.

Петро нагнувся і тим ліхтарем став собі присвічувати, мов загубив у цьому порохів щось вельми дрібне.

— Усі чудеса часто просто банальні, — сухо, навіть ображено мовив Петро. — Хтось підпер скелет до стіни, а нитку від трухлявої дошки, на яку наступили, простягнув до кісток руки та щелепи. От вони й захищалися...

Іван Степанович не мав сили навіть розсміятися, а історик, ледве оклигавши, взявся обтрушувати з себе пилію.

— Я йому і до матури пам'ятатиму, він у мене матиме добру оцінку, — бурчав і пригрожував комусь Володимир Олександрович. — На таке тільки Микола здатен, не дарма просився до вітру і той вітер так довго виглядував.

Якийсь час вони втрюх ще віддихувалися від витівки шибеника, а тоді ліхтаря забрав Галицький.

— Хай тепер я піду першим...

Під млявим і лякливим світлом газового ліхтаря вони видивлялися, як тільки могли, кожен цеглину і кожен камінець, а чи не заявиться ще яка несподіванка, якась загадка і щаслива знахідка — про зниклу корону забобонно навіть думати не хотілося. Під тихий пурхит древньої пиліюки з-під ніг Іван Степанович в'язав ниточку роздумів, як би могла, якими шляхами, потрапити в Лучеськ, в Любартівський замок, корона короля Юрія II. Галицький уявляв величезний бенкет у Володимирі після вдалого полювання, гамір і здоров'я за довгими столами, що парують стравами зі щойно запечених мисливських здобутків.

— За короля Юрія II! — виголошує тост, піднімаючи келиха, боярин зі щасливо-улесливою усмішкою на обличчі та крижаними очима.

— За короля Юрія з Руської землі, спадкоємця і продовжувача Волинсько-Галицької держави, короля, в якого кров Рюриковичів воєдино з'єдналася з кров'ю легендарної династії П'ястів, творців Королівства Польського!

— За короля Юрія, що долучає нас до освічених європейських світів!

Король Юрій II мовчки і незрушно слухав боярські слова, коли щирі, коли награні й безсоромно-підлабузницькі, за якими довгими тінями лягала хіба прихована злоба... Так, справді у його жилах по материній лінії тече кров Рюриковичів, так, по батькові він із гілочки П'ястів, що заклали підмурівок і зводили стіни польської держави. Так, він щиро хоче продовжити справу древнього роду Рюриковичів, добре життя і славу дати цьому краєві та людові, витягнути його з цупких лап

азійської, дикої і навіженої орди, прилучити до європейської освіченості. Він помічав, але не збирався зважати на криві і ненависні боярські погляди, що кидали каменюками йому услід, коли запрошував собі іноземних порадників, — боялися, ненаситні, що їм поменшає з королівської казни та ще урветься злочинство. Він, король Юрій II, має достойно продовжити славні діла свого діда, короля Юрія I, про якого безпристрасні літописці розкажуть: «Був він муж добрий, ласкавий і для духовенства щедрий, за його влади тішилася українська земля миром і славилася багатством». Внук підтверджує ще дідові договори з пруськими хрестоносцями, що прибували у княжий Володимир з неблизького Кенігсберга, договори, під якими стояв дідів підпис: «Юрій I, Король Руський, Великий князь Київський, Ладимирський, Галицький, Луцький, Дорогичин-ський». Так само за прикладом діда домовляється, хоч із немалим трудом, із константинопольським патріархом та імператором про продовження визнання митрополії та призначення на кафедру свого митрополита — Федора Галицького.

Король Юрій II незрушно слухав боярські панегірики і тільки один раз на знак вдячності кивнув головою та надпив із золотого келиха. Тільки ковток встиг — як раптом світ захитався, чомусь зеленіти став, закружляв у повільному танку; ще за мить король похилився і отруєний неймовірної сили трутою упав мертвим.

Ураз зчинився лемент і крик, задзвеніли і забряжчали вихоплені мечі, на прою пішли прихильники короля проти ворогів його, шкереберть летіли столи з так і не спожитим добром; у цьому шарварку непросто було розібратися, де свої, де чужі, прокльони і стогін змішалися із дзенькотом кричі, а людські постаті мов закружляли у неймовірному, лиховісному вихорі.

...Іван Степанович тепер підземеллям ішов повільно і скрадливо, ніби молодим ненадійним льодом, кожного разу спершу роздивляючись, куди ступати. Він думав, що в тому шарваркові, який зчинився при смерті короля Юрія II, зовсім не складно комусь, можливо, з рідні, було непоміченим вихопити із колотечі і приховати корону.

Так-то воно так, міркував далі Іван Степанович, але ж відомо, що згодом, коли польський король Казимир III Великий захопив Львів, то вивіз серед іншого добра дві корони. Одна, можливо, належала колись королю Данилу Галицькому, а інша — внукові і прапра-внукові, королям Юрію I і Юрію II. Доля корони Данила начебто відома, її потім переробили на митру перемишлянського єпископа, а друга... Раптом несподівана думка, як світлячок у безпросвітній темені, сянула і не згасла: а якщо не було другої? Себто була, але не корона, а її близька копія: він десь читав, що король Юрій II серед різних новацій узявся облаштовувати щось на зразок музею-галереї, і одним із перших експонатів мала стати копія його королівської корони. Той, хто зумів її вихопити з безладу і кривавого побоїща після отруєння боярами короля, так само міг замінити оригінал на підробку, тим паче майстерну, на музейний експонат.

Імовірність висока, думав далі Іван Степанович, цілком можливо таке. А як далі корона з княжого Володимира могла тихцем перекочувати в Лучеськ, у замок Любарта? Але й тут могла знайтися логічна стежина. Любарт був одружений із донькою Лева Юрійовича Галицького. Природно, що у збереженні корони була зацікавлена насамперед родина, вона мала зробити все, щоб не втрапив королівський вінець до чужих лихих рук, зберегти символ влади і спадкоємності до кращих часів, які, проте, не відав ніхто, через скільки

років чи через скільки прийдешніх віків можуть настати.

Крок за кроком ішли вони втрюх, обачно та тихо ступаючи, і тільки металева ручка газового ліхтаря тихо поскрипувала в цій бездонній підземній глухонімій тиші. Раптом Іван Степанович нараз приспинився і жестом руки зупинив подорожніх — йому не сподобався пагорбок на землі, за кілька кроків попереду, видався він йому чомусь відносно свіжим.

— Відійдіть назад за ріг підземелля, — наказав упівголоса.

Він присвітив собі під ноги і, віднайшовши замашний кавал цеглини, спершу примірявся, а як шпурнув у намічене місце, різко і сам заховався за кам'яний поворот.

Оглушливий вибух струсонув підземелля, посипався на голови пісок і гухнула проходом вибухова хвиля, захоплюючи з собою незайманий віками сірий порох, засліпивши очі мандрівникам, гухнула і з дикою силою пішла гуляти довгими кам'яними ходами, відлунювати, стогнати і знову вертатися назад.

8. НЕВІДОМІ

Двері з виляском відчинилися, мало не злетівши з петель, і в квартиру лікаря Кіндрата Володимировича влетіли троє незнайомих, яких і за бажання впізнати було неможливо — обличчя в усіх замотані, тільки прорізи невеличкі залишилися для очей. Передній із нападників в один стрибок опинився біля господаря й умить заломив йому руки за спину, решта, підхопившись, справно обкручувала лікаря, мов пеленала велику і неслухняну ляльку, якимось простирадлом. Господар не міг навіть пручатися, тільки спробував закричати, але із зав'язаного рота зривалися замість слів незрозуміле мукання та стогін. Спеленого, перекидаючи стільці, потягнули як мішка з картоплею на вулицю, лікар в якийсь момент, вже на порозі, встиг закричати, та йому враз шматиною заткнули рота. Хряснувши так само навіжено дверима, пов'язаного лікаря жбурнули на сани, що стояли наготові. На гармидер і грюкіт із вікон будинків навпроти виглянуло було кілька цікавих, та вони похапцем причинили рами — один із нападників підняв угору рушницю в одній руці — виляск від пострілу попередження прокотився напівпорожньою вулицею.

Всі троє, закинувши ошелешеного негаданим нападом і туго сповитого лікаря в сани, шпарким батогом піддали духу коням — і ті, жбурляючи сніг з-під копит, рвонули щомоці з місця.

— Хто ви?.. Чого вам?.. — крізь шматину спробував прошамотіти лікар.

— Мовчати! Застрелю, — прошипів один із нападників так, що в лікаря більше не було охоти ще раз перепитувати.

Коні мчали до Стиру, в напрямку Ковеля, і більше від викрадачів — ні звуку, крім вистуку копит прудко гнаних коней, що в стрімкому галопі стелилися понад землею, та ще висвисту санного полоззя по мерзлому снігові.

Лікар лежав на сіні в санях і, як трішки відійшов та притишився жах від пережитого щойно, пробував перебирати здогадки, що би то мало все значити. Якщо його везуть ті, що хотіли купити для чогось кров Івана Степановича, то ще термін, ними самими визначений, не минув. Це по-перше, а по-друге — йому обіцяли шибеницю на головній вулиці міста, натомість ці троє везуть чомусь у протилежному напрямку.

...Наступного дня на міському ринкові, або й просто на вулиці, як знайомі зустрінуться, тільки й мови було, що про нечувану досі пригоду: світ такого не бачив, аби крали людей, тим паче отак нагло, посеред білого дня.

Хто скрива дивився на нову владу, особливо з сімей колишнього офіцерства, то лише посміхався, не приховуючи зловтіхи.

— Безлад їде і ним поганяє. Кишка тонка в цих мазепинців толк дати всьому — то їм не горлянку дерти на майдані святої Софії у Києві.

Були й такі, що кісточки переминали постраждалому та заздрісно перешіптувалися:

— Подейкують, той лікар був вельми заможний, не по совісті з хворих брав... Одного золота, кажуть, півпуда десь загребли.

А старі бабусі, хрестячись нажахано, тільки головами скрушно хитали.

— Світу кінець близький... Сказано ж бо в Івана Богослова про звірину, що виходила з моря: мала десять рогів та сім голів, а на рогах її було десять вінців, а на її головах богозневажні імена...

— Правду щиру кажете... Подібна до рися та звірина була, а ноги її, як ведмежі, а паща її, немов лев'яча паща...

— От і хапає звірина люд, як отого лікаря. А ще мерців викопує опівночі, як у нас на цвинтарі недавно... Нечуване досі в усьому краї.

Замок Любарта (реконструкція)

9. НОВА УГОДА

Цього разу в ломбарді було завізно, з десяток людей шикувався у чергу, глипаючи нетерплячими і втомленими очима на віконце не вельми прудкої, гонорової та примхливої приймальниці. Набравшись хоробрості, Михайло Василюк під обурливе буркотіння черги шмигонув мимо неї до віконця.

— Як би мені пана Сазонова побачити?

— Як хочете дати саме йому на оцінку ваше добро, то спершу чергу займіть, — блимнула приймальниця з-під лоба поверх окулярів, мов стрельнула з рогатки.

— Ей, з писка яєчню зготую, — переконано пообіцяв упівголоса здоровань, що третім стояв у черзі.

На щастя, вигулькнуло кругловиде лице Григорія, тільки цього разу без звичної усмішки.

— А, її величність історія честь нам таку дарувала. Ну, преласкаво просимо.

Якось усілися в його тісній комірчині.

— Ще підзаробити хочеш? Дати? — поспитав таким тоном, яким щойно здоровань про яєчню балакав.

— Не можу я звикнути до твоїх листівок, все озираяся, чи не йдуть знайомі, — зітхнув похнюплено Михайло. — Може, справді даси щось написати?

— Та то ж не твоє, нещирість та лукавство десь проглядатимуть, — передражнявав його Григорій з мину-

лої мови, підладжуючись під Михайлів тон. — Ми ж, як знаєте, чистоплюї...

— Пішов ти, — висловив не вельми упевнене побажання товариш, щоправда, не вказавши чомусь адреси. — Пропоную чесні торги. Я шматками продаю тобі свою роботу, а ти вже тлумач її як заманеться. Однаково як видрукую, то перебріхувати нікому не заборониш.

Григорій, примруживши очі, як короткозора людина, що силиться розгледіти щось геть дрібне, довго дивився на Михайла.

— Можна й так торгуватися, — відказав урешті. — Тільки знаєш, аби не заносило тебе на поворотах. У Московського царства своя велична і прекрасна історія, і не треба дописувати до неї казна-що. Пригадуєш, у Карамзіна: «Мы от роду Русского Карл Ингелот, Фарлоф, Веремид, Рклав, Гуды, Руальд, Карен, Фелелав, Акутутруян, Лидулфост, Стемид, посланные...» Чи не правда, істинно руські імена?

— Правда, правда, істинніших не буває, — погодився милостиво і поважно Михайло.

— Кивай собі, кивай головою, — продавав Григорій два рівні ряди широких і білих, як гарбузове насіння, зубів. — Знаючи твою натуру, певен, що понесе тебе в інший степ. Приміром, розділ про ікону Смоленської Богоматері, яку Софія Вітовтівна перевезла в Москву, має виглядати так: «Москалі, віддайте ікону, то невістка Ярослава Мудрого Анна Мономах привезла як посаг з Греції в Україну. А заразом віддайте всі культурні надбання, що заграбастали в нас століть за три».

— Вітаю, задатки українського історіографа в тебе проглядаються, — з усією серйозністю та шанобливим визнанням згодився Михайло. — А повернути тобою згадане не завадило б.

— Ого-го, — зарокотав Григорій задоволеним басом. — Ще більшим спецом у твоїх очах стану, коли почнемо професійно й системно зішкрібати намул і плісняву з історії Московського царства. Там такої колотухи наколотили... Скажімо, кому потрібна нісенітниця про Олександра Невського та його гоноровий бій на Чудському озері? Таж той полководець під стіл тоді пішки щойно перестав ходити... Навіть Катерина II, істинний віртуоз у перебріхуванні історії, для себе у щоденнику записала: «Св. Олександр Невський тоді тільки народився, йому було не більше 5–6 років».

— Колай, друже, колай... Там ще такі скарби накопаш. А з приводу наших торгів як? Може, по руках?

— Та вже ж, — простягнув через стіл Григорій широку в долоні, як лопата для снігу, руку. — Тут дещо ліпша платня, аніж дітвори за листівки.

10. ЗАГАДКА КУПЮРИ

Звичайну двадцятигривневу банкноту Іван Степанович довго вертів у руках, шелестів нею, складаючи вдвоє, навіть чомусь понюхав — купюра і годі, нічим не відрізняється від інших, таких же, як у його гаманці, і які тепер друкували за розпорядженням уряду тут, у Луцьку, в друкарні Блонка на вулиці Головній; вулиця тільки недавно стала носити це ім'я, дотепер вона іменувалася вулицею імператора Миколи II.

Іванові Степановичу надійшло розпорядження невідкладно розібратися, звідки беруться справжні чи фальшиві гроші, в основному гривні-двадцятки, які валом повалили з невідомого джерела і які все під грібінку знецінювали.

Галицький тер у руках грошову банкноту і так само тер та перетирив поволі думки, відшукуючи ці таємничі джерельця. Якщо то справа рук майстерних фальшивомонетників, то де ж їх алхімічна лабораторія, звідки беруть папір, фарби та інше начиння? Якщо то продовження війни з Україною на делікатних і не зразу видимих фінансових теренах, то які ниточки тягнуться в Луцьк, хто ними, зловтішно і хитро всім хаючись, смикає? Перший варіант, гадав він, для розслідування дещо простіший, банальні фальшивомонетники десь наслідять і проколються. Куди складні-

ше мати справу з витонченими витребеньками професіоналів, які друкують гривню десь у Тамбові чи Тулі і таємними хитромудрими стежками везуть сюди, цинічно тішачись і знецінюючи тутешній товар, викликаючи справедливе людське невдоволення українською владою, ще такою тендітною, як перший лід за осінніх приморозків. А в цинізмі війни не мав Галицький сумнівів, надивився власними очима, нівроку... І не лише тоді, коли п'яні муравйовці із розчервонілими від чуття близької, жаданої так спрагло, немалої поживи очима вривалися в Київ. Умертвляючи все живе і все, що рухалося, без розбору, але насамперед у заможніших кварталах, що він бачив на власні очі, вони навіть митрополита Володимира, корінного тамбовця, котрий засуджував український церковний рух, не пошкодували — звісно, спершу почистивши в Печерській лаврі скарбницю. З таким же цинізмом російські «Известия» 7 лютого 1918 року повідомляли, що митрополит загинув «від рук невідомих осіб».

А хіба тільки муравйовці... Антонов-Овсієнко 30 листопада 1918 року у прикордонному місті Суржа на Курщині такими словами благословляв красноармійців:

— Против нас стоит тридцатимиллионный народ, имена которых невозможно выговорить, внешность которых такова, что их надо убивать без всякого милосердия и пощады. Это звери... с ними нельзя обращаться, как с порядочными людьми. У нас кровь лучше, сердце — тверже, нервы — крепче... Мы должны выжать все возможное из Украины, чтобы усилить военный потенциал России...

З останніх сил вони боронили Київ, куценький підрозділ Галицького разом з Гайдамацьким кошем заліг в Царським саду, боронилися кілька діб без спочинку, без їжі, хіба снігу похапцем жменею хто кине у рот... То

вже через деякий час він з підосавулом Шиплинським, випадком зустрівшись, все пригадував і докопувався, чи мали вони бодай наймізерніший шанс...

— Лави гайдамаків лежали в Царському саду, — згадував підосавул, відводячи очі, мов то лише він був тут усьому винуватцем. — Сад засипали стрільни з-за Дніпра. Большевики доходили до самого будинку Купецького зібрання, й тоді ми всі з отаманом Петлюрою вискакували та переходили в наступ. Раз наш наступ був такий скорий, що большевики не встигли вскочити на мости, що з'єднували два сади, й там їх багато перебили. Увесь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці без хвилини спокою ні вдень, ні вночі страшенно стомило всіх, а наступи червоних робилися ще більш упертими. Стомлені лежали гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в наступ уже не переходили. Втома була така велика, що навіть гайдамаки захвилювалися: «Чому не дають допомоги? Доки будемо тут битися?»

— То було, — згодився Галицький. — Але звідки та поміч узятись могла?

— Хіба словом... Надходили останні дні та останній наш наступ. Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою: «Треба напружити всі сили ще раз!» То була божевільна атака — жорстока та люта. В цій останній атаці багато забили гайдамаків, не було жодного, якого б не зачепила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по Саду від утоми й поранень, але жоден не хотів відійти від своїх...

Хоча, не міг відігнати гіркої думки Іван Степанович, гріх очі заплющувати на власну недоумкуватість та безтолковість. Чого тільки вартувало фатальне рішення Центральної Ради від 3 січня, рішення про демобілізацію старої армії, яке геть дезорієнтувало військових. А ще несусвітній вінегрет, як у поганой

господині, намішали у військовому управлінні — командири частенько не знали, правою чи лівою ногою ступити, бо одночасно керували Генеральний секретаріат, військове міністерство, генеральний штаб, штаб командування протибільшовицького фронту, штаб Вільного козацтва, штаб Київського військового округу.

Але цього вже не перепишеш — узяв собі та й перекреслив попередній абзац, і тепер так гарненько й каліграфічно, аж голову перехилиш від замилювання, все до ладу наново, без помилочки, рівними буквами вивів.

У нього зовсім інша заморочка нині — вирахувати того, хто вельми негаданим рипом стиха точить та дірявить, як плодояжерка неокріпле яблуко, так тяжко здобутий, ще зовсім молодий державний плід. Почне він, звісно, з порога, через який у світ ідуть справжні-сініські гроші.

У друкарні Блонка, попри серйозний документ Галицького, охоронець кілька разів підозріло глипнув поглядом на фото, тоді на обличчя, протягнув руками вздовж тіла, мов міряв на виріст, і тільки по тому кивнув на двері.

Інженер в цеху догідливо то справа, то зліва, то забігаючи наперед, тоном бувалоного екскурсовода оповідав про друкарські верстати, гортав великі і замашні, мов старовинні Біблії, журнали — відчувалося, що тут дорожать таким гоноровим і тлустим замовленням та зарібком.

— У нас повнісінький порядок — ось записи прибуття спеціального паперу з Німеччини, якого ніхто більше тут не отримує, ось рядочок видачі на зміну, підпис ставлять за кожен грам...

Ще Іван Степанович окинув оком заґратовані грубезним кругляком-металом вікна, кількома словами

перемовився з робітниками і зібрався на вихід. «Спеціалістові тут пошманати б», — прикидав у думці, де б у такий час доброго фахівця можна надібати. Вже на порозі відчув він на собі чийсь погляд, як нерідко відчуває кожна людина, і мимоволі озирнувся. То був погляд молодого робітника, в якого щойно він розпитував про тонкощі друку, хлопця зовсім тендітного, наче дівчинка, але який відповідав з достоїнством, зі знанням справи, навіть з деякою зверхністю, як може оповідати фахівець зовсім нетямущому учневі, якому його нав'язали щойно. Але в тому погляді Іван Степанович вловив щось колюче — чи то злість, чи то ненависть, чи звичайну недоброзичливість до перешкоди, яка йому заважала на звичній роботі сповна зосередитися; той погляд, мов швайкою, навиліт низнув Галицького — і залишив по собі якийсь неприємний осад, якийсь накип, що спадає у перевареній воді. «Е, дурниці в голові, — вилаяв сам себе Іван Степанович. — З такою підозрілістю скоро між люди не вийти. Або здалося, або просто робоча людина сердиться, коли хтось швендяє, на її розсуд, без діла, і тільки під ногами плутається».

11. ОПІВНІЧНІ ДЗВОНИ

Уже другого дня спільної праці з Грицанчуком Іван Степанович завдав своєму помічникові додаткових клопотів.

— Ми люди в місті нові... Однак маємо знати тутешні настрої, однаково істотно, прихильні вони до нас чи ні. Маємо знати думки, тривоги істинні і мнимі, навіть чутки. Тож раджу заводити чимбільше знайомств, вечорами не оминати кав'ярні.

— Гарне завдання, — мугикнув весело помічник. — От якби під нього ще кошти.

— Густо не буде, — потішив відразу Галицький. — З цим жорстко тепер, і відомо чому. Маємо покладатися здебільшого на себе і власну кмітливість.

Тепер щоранку помічник доповідав про останні міські події, Галицький у кілька штрихів додавав своє, і вони з десяток хвилин тусували все те, як колоду карт, та розкладали, немов пасьянс — мінливий, дивовижний, рідко схожий на попередній.

Цього разу Грицанчук, переказавши найголовніше, на якусь мить зам'явся, вагаючись, вести мову далі чи ні, але Іван Степанович його сам підохотив.

— Дріб'язок, напевне, але кажи.

— Подейкують, що в Старому місті, близько до опівночі, на храмовій дзвіниці спалахують якісь вогники, а потім озивається дзвін. Не кожного дня,

але трапляється... Кажуть, то душа викопаного на кладовищі і зниклого невідь-куди мерця не може ніяк упокоїтися та тужить, і як нікого вже нема, то б'є у той дзвін.

Витриманий і завше не по літах статечний помічник ураз оживився, рвучко жестикулював, показуючи рукою, як б'є у дзвони та неприкаяна душа, — чимось його зачепила, вочевидь, ця історія.

— Але то усе зоставалося б бабськими балачками, якби до цього якісь мудрагелі не приплітали серйозніші речі. Мовляв, нова влада не зможе ніколи дати порядку і ладу, бо гріховні справи заводить. У церквах, говорять вони, замість споконвічної церковнослов'янської мови починають правити українською, чого не було зроду-віку...

— Зроду-віку якраз було, — не стримався Іван Степанович.

— А тому до гріховної влади, — вів помічник далі, — не слід іти на державну службу. Не вельми спішити також виконувати її зарядження.

Обоє примовкли, кожен своє розмірковував, врешті Галицький немов уголос подумав:

— Кожній бабці рота не зашиєш... Але якби перевірити якось ту неприкаюну душу?

— Іване Степановичу, я перевіряв. То таки правда, — опустив долу очі Грицанчук, мов вельми прикрета недозволене щось учинив.

І він оповів свою пригоду.

Близько опівночі Грицанчук вирішив для певності походити вулицями Старого міста, отакий собі неспішний перехожий бреде, та й годі. Міщани берегли гас, тож вогники в вікнах гасли один за одним, влягалася тиша над засніженими вулицями. Грицанчук пройшовся, поскрипуючи підошвами по мерзлому сні-

гові, дорогою раз і вдруге, перейшов на інший бік і знову шпаціював. Він сторожко вслухався в тишу, але її ніщо не порушувало, крім поодаль неспішного цокоту копит — місто об'їжджали кінні патрулі. Раптом на високому дереві біля дзвіниці спросоння ворона каркнула, Грицанчук кинув оком у той бік — і собі не повірив. У вікні дзвіниці зблиснув вогник, він чітко побачив його, хто би й що йому казав, а таке ніяк не могло привидітися. В ту ж мить озвався дзвін, озвався не так голосно, як у свято чи перед вранішнім богослужінням, бамкнув тричі і змовк. Грицанчук, що мав сили, кинувся до хвіртки, але її на ніч замикали. Не лишалося нічого іншого, як перелізти через огорожу з металу — обачно, щоб не поранитися об гострі, як наконечники списів, кінцівки штирів.

На дверях висів амбарний замок.

Він ще оббіг довкола дзвіниці, та тільки час згаяв, а тоді таким же штибом, як на подвір'я, переліз знову на вулицю.

Тут так само була порожньо, тільки якийсь хлопчак теліпався неспішно.

— Ти нічого зараз не чув? — не стримався і спинив малого.

— Ні-чо-го, — подивовано розтягнув той слово. — Ще ото дзвін бамкнув.

— А часто він отак... бамкає?

— Ні, тільки інколи, — байдуже знизав плеченятами. — Бабуся казали, мабуть, під повню, як неприкаяні душі тужать.

— А чого це ти, парубче, пізно так вештаєшся? — раптом поспитав Грицанчук.

— Мати до сусідки сірники послала позичити. А то нічим підпалити вранці, — і хлопчак, заторохтівши пуделком сірників, рушив собі.

— Ось така химерна історія, — доказав Грицанчук.

Вони сиділи за столом один навпроти одного і дивилися один одному в вічі з таким виразом, мовби помічник зібрався покепкувати з Галицького, а той у свою чергу вагався — сприйняти почуте на віру чи ні.

— Я йшов якимось на роботу, — озвався Іван Степанович, — і знехотя подумав: такий старовинний замок, де має водитися всяка всячина, разом із привидами, скарбами і ще чимось подібним — нічого такого тоді не було. В таку пору, певне, подумав... А тут тобі нараз і привиди, і скарби неоціненні, ще й неприкаяні душі надодачу. Сам копатимеш нову загадку, чи хай вже мені дивовижа?

— Спробую, — невпевнено відказав помічник.

12. ПОГОНЯ

Як рвонуло у підземеллі і вибухова хвиля погнала кам'яними ходами порох, сміття й дрібний пісок, всі троє заціпеніло стояли, доки хоч трішки не осіла пилука. Обачно, наскільки блаженське світло ліхтаря дозволяло, вони верталися, стараючись ступати в свої сліди, і врешті опинилися на поверхні.

Більше в Івана Степановича не виникало охоти самотужки й по-аматорському шукати у підземеллі слідів корони. Він викликав мінерів, а сам з-поміж поточних справ і завдань, якими не лінувалося засипати його керівництво, спробував віднайти бодай якісь плани чи схеми замкових підземель. То було таким самим марним заняттям, бо не просте воно було б навіть у мирний спокійний час, а у воєнний — і поготів. Хіба тільки химерних оповідей оберемок попутно зібрався...

Найчастіше пригадували старожили легенду про дівчину Оксану, покривджену і замордовану ще в любартові часи: привид її, мовляв, досі бродить і никає неприкаяно підземними лабіринтами. Щоправда, на своїх кривдників привид одразу знайшов управу. Одного з них, як на воротах стояв, мов лещатами, розчавила замкова брама, другого затоптали коні, а ще третього вхопила серед білого дня якась мара — тільки на тому місці лишилася витоптана, наче ратицями, трава. І вже кілька століть, оповідали, шукають і не можуть знайти вельми дорогий перстень Оксани, проданий одним із

кривдників на луцькому торговиську. А ще привид вельми не любить військових, бо хто з них наважувався спускатися в замкове підземелля, то потім знаходили його втопленим у Стирі з виразом неймовірного жаху на застиглому обличчі. «За що ж тих військових любити, — посміхався Іван Степанович у думці. — Вони сюди тільки біду приносили — починаючи від Юрія Довгорукого, що шість тижнів тримав в облозі замок Любарта і не здолав-таки його, не подужав мужніх лучан, і закінчуючи німцями та австріяками в час останньої світової».

Оповідали також старожили, коли військові стріляли у привида, то кулі назад верталися. Ще перед світовою приїздила сюди поважна делегація археологів досліджувати підземелля, та чомусь вже наступного дня спішно зібрали вони свої дорожні пожитки — за нажаханими науковцями й слід захолював.

Але серед тих легенд, що кочували собі із століття в століття, час від часу проступала варта уваги інформація. Тільки ж знову, одні казали, що прокладені підземні ходи аж до Шепеля, Жидичина і Олики, інші те заперечували, бо, на їхню думку, мова йде про ходи з Кафедрального собору Петра і Павла, треті ж напевне чули про підземні коридори до Дубна, Боратина і Забороя.

Частину тих оповідей Іван Степанович потихеньку, як через ситечко, просівав — хай би якою дармовою працею користалися древні князі і як довго б ті підземелля не вибудовувалися, зазвичай, то тривало століттями, проте інженерній тогочасній думці і найупертішим будівничим не осилити було прохід попід річкою Стир. А ще один старожил присьма клявся, що в Боратині, ген з того краєчку, живе дід Варфоломій, який поблизу свого села знає вихід із підземелля і залюбки показати може.

Галицький, картаючи себе у думці, що зводиться на чужий розум, все ж не хотів втрачати бодай мізерний, напівфантастичний шанс — і замовив у господарській

частині на наступний досвіток коні. Удвох із помічником вони зважилися-таки не порахуватися з морозом — що там до того Боратина, камінцем докинути.

Ще затемна, ледве бралось сіріти, спускалися вони вуличкою Старого міста, як раптом поміж будинків змайнула постать. В інший час Галицький навіть не звернув би уваги, але ще не закінчилася комендантська година. Звісно, то не його рівня морока, хай те пасе патрульна служба, але цього разу чомусь сам упевнитися вирішив, що то за рання пташка.

— Стій! Перевірка! — він швидко передав віжки помічникові.

Рання пташка, точніше, у сірій світанковій імлі лише темний силует на білому, злегка припалому попелом із димарів, снігові, стрімко зірвалася на біг і пурхнула в арковий прохід між будинками.

Галицький плигнув на ходу із саней і метнувся за втікачем. Їх розділяло кроків зо двадцять, як утікач, перебігши подвір'я, з котячою вправністю стрибнув у сани, які його, очевидячки, вже чекали, і щомоці кінцем віжок уперіщив коня. «Втече, нечиста сила, — промайнула зла думка у Галицького. — Хіба навперейми...»

Він кинувся назад до своїх саней, рвонув віжки з рук помічника та й собі з розмаху потягнув батоном коней. Обоє саней і справді вискочили на одну дорогу, тільки не вийшло навперейми, втікач мчав попереду кроків за сотню.

Двоє саней стрімко летіли безлюдною ще вулицею в напрямку Боратина, мчали легко, мов землі не торкалися, тільки снігу грудки шпурляли кінські копита та закручувалася за саньми снігова потеруха.

«Все-таки толковий у нас господарчий відділ, — похвалив коней у такий спосіб Галицький, прикидаючи оком, як скорочується віддаль до втікача. А як коротшою вона стала удвоє, втікач став раптом на санях на повен зріст і тепер гамселів коня віжками стоячи.

— Що то він? Ідеальна мішень! — вигукнув помічник, виймаючи револьвера.

— Не можна, живим, — застеріг поспіхом Галицький і собі почастував батогом коні, що й так стелилися сніговою рівниною.

Раптом утікач легко, немов цвіркун, стрибнув на спину коня, аж той спіткнувся, але втримався, навіть ще й ходу піддав — тільки сани чомусь відставати стали.

— Обрізав гужі, негідник! — вигукнув спантеличений Галицький.

Кінь утікача раптом стишив хід і, перестрибнувши через глибокий рівчак, поміж дерев рвонув у поле — сани ще ковзонули було, а тоді споперечились і хряснули в придорожнє дерево.

— Приїхали, — сказав крижаним голосом Галицький і натягнув лійці, спиняючи коні. — Свищи його в чистому полі.

Силует вершника ще якийсь час виднівся поміж гілок дерев, а тоді й зовсім розтав у сирих досвіткових напівсутінках.

Спинилися, почали оглядати понівечені сани втікача, з яких сіно розвіяло жужмом, поряд валялася непотрібна тепер обрічниця.

— Ремонту не підлягають, — копнув чоботом сперсердя помічник купку сіна, з якого щось вилетіло, схоже на півцеглини, і покотилося снігом. — О!

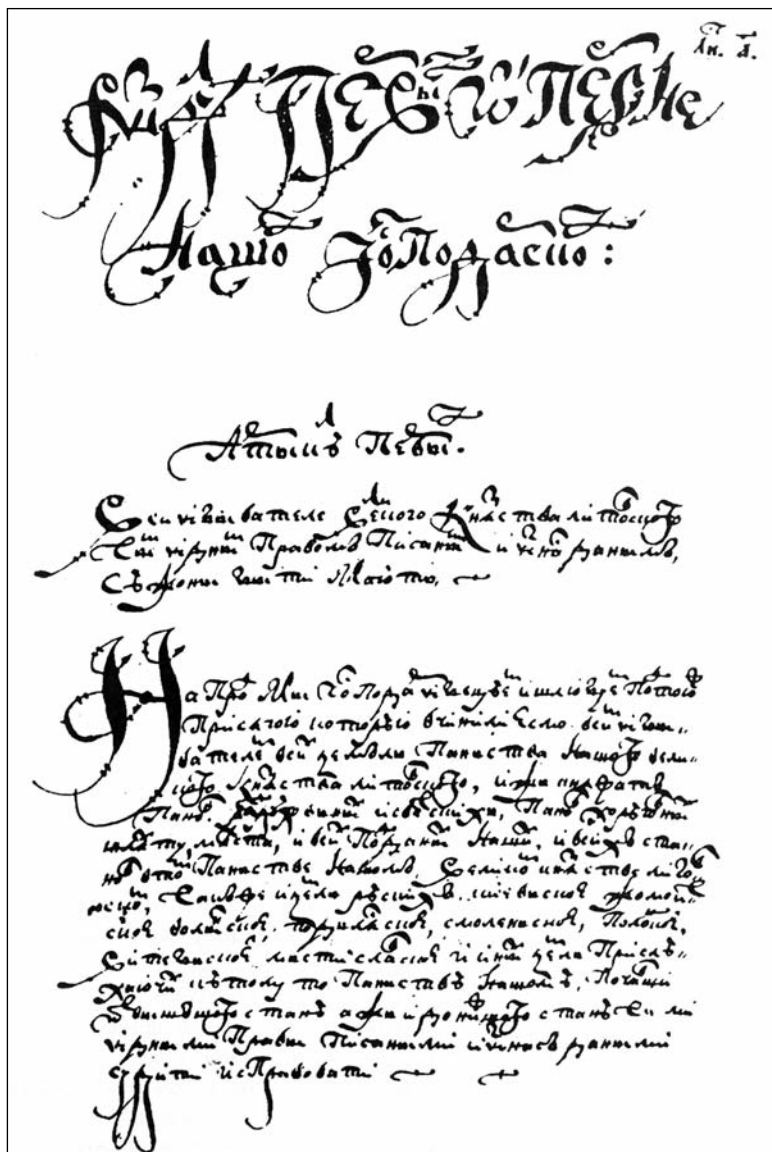
Він підняв утікачеву згубу і простягнув Галицькому — то була пачка двадцятигривневих купюр, геть новісіньких, ще й папером навхрест переклеєних.

— Непоганий гонорар нам за погоню...

Іван Степанович покрутив у руках знахідку, повернув то одним, то другим боком і тільки невдоволено буркнув:

— Можливо, навіть більший, ніж нам видається.

Луцький список Литовського статуту

13. ГРОМИ ВІЙНИ

Як пісня, починалося життя у Югини.

Спалахнуло кохання, таке ж чисте й дзвінке, як джерело у них край села, неймовірної чистоти, незайманості і прозорості — йшли вони з Купріяном під вінець сільською весняною вулицею, землі під собою обоє не чуючи, йшли під замилювані погляди односельців, бо ж як мальована пара видалася, йшли повз сади, що кипіли й розливалися рожевим і білим цвітом та стиха гуділи бджолиними крилами натрудженими. Розпогодилося саме, на щастя, щойно вмилося небо свіжим і теплим дощем, і раптом у кінці вулиці, просто над церквою, над урочистими куполами, проявилася, проступила і сяйнула райдуга, та ще й не проста, а чомусь подвійна — грали барви, переливалися кольори, і небо усе святкувало.

Як пісня, починалося життя у Югини. І перші місяці їхнього подружнього життя теж були празникові.

Аж раптом, мов грім серед жнив, грянула на голови людські війна, грім той не був короткочасним як зазвичай, — отак погримів собі і разом з хмарами, чорними та набурмосеними, ген подався за виднокрай, — ні, він не стихав і не танув, хіба дужчав і ближчав, потрясав небеса над усе більшими обширами країв та країн, війна піднімалася, розпрямлялася, виростала у світову.

Одного за одним із засмучених домівок проводжали з тихою надією, але таким болісним і тужливим голо-

сінням на війну чоловіків. Провели так у них свекра, потім рідного батька Югини, а тоді й до Купріяна черга дійшла — довго стояла молода жінка край села, дивлячись услід куряві, що спадала вже за колоною новобранців, стояла й тоді, коли всі проводжаючи давно розійшлися, стояла зі зболеним серцем, яке хтось чужий, безжалісний і немилосердний, знущально стискав холодними і байдужими пальцями. Серце стискалося, а під ним уже, чула вона, тихенько виступувало нове життя, таке лагідне й радісне, що блаженно не відало і не знало усіх глибин смутку, в який поринув той, хто його зачав...

Давно відцвіли сади і бджоли покинули їх, десь у луках шукаючи нову поживу, згасли райдуги під святочним і незабутнім небом. На довгі місяці та роки тепер найшановнішим чоловіком у селі став поштар, бо в його потертій та обчухраній сумці, що теліпалася на опущеному завше плечі, таїлися крихкі надії матерів і дружин, тихе й журне зітхання покинутих наречених.

Від Купріяна то по кілька тижнів, а нерідко і місяців, не було й чутки, то приходив одразу цілий жмут листів, і тоді Югина годинами сліпла і глухла, нічого не бачила й не чула, окрім нерівних рядків, що підстрибували чи лягали на бік, очевидячки, писаних десь на коліні, та ще звучав стиха, мов через стіну, чоловіків хрипкуватий голос.

Народила Югина хлопчика вдосвіта, ще й перший промінь не встиг прорізатися, чималенького козака і горластого.

— Невсипущий буде, ще й настира, з такою горляною своє завше видере, — тішила повитуха матір та свекруху.

З народженням дитяти стало ще важче порати чималу господарку Купріянових батьків, що нетерп-

ляче мекала, бекала та ігігікала, виглядаючи корму з двох пар жіночих рук. Невістка старалася, звісно, першою все поробити, шануючи старші літа, за що навіть прозвиська «біганка» удостоїлась. Югина до того ж розривалася між свекрухою і рідною матір'ю, якій, тепер зовсім самотній, стало вельми непереливки. Траплялося, дитя ніч спало погано чи й зовсім не спало, вранці поралася вона у свекрушиних хлівах, тоді до своєї матері бігла, тож не раз засинала, стоячи біля печі або й просто з ложкою за столом.

— Вродися і вдайся, не вдасися — скапарайся, — пирскнула свекруха смішком, як заснула якомсь Югина, схилившись до стіни, коли картоплю чистила.

Але то все півбіді, можна змовчати і перетерпіти, колись же війна має скінчитися, як доля судитиме — прийде з далеких доріг Купріян і райдуга знову вернеться у святочне небо. Справжня біда ходила селом, накриваючи покривалом чорним чи не другу-третю хату, ходила поміж діток дифтерія або, як звали її ще тут, давуха. Зазирнула вона і в Югинине вікно, зазирнула і не схотіла оминати свекрушин дім — три дні і ночі палила гарячкою немовля, у якого червоним черенем щічки ставали, врешті схлипнуло тихо воно, немов із облегшенням, і навік упокоїлося.

Югина навіть не плакала, просто схилилася над маленькою, немов іграшковою труною, тільки в голові ще багато днів було зовсім пусто та виметено, як у щойно побіленій хаті, з якої винесено всеньке добро та пожитки, і ні на чому окові спинитися, хіба чужі і незрозумілі голоси гуляють і відлунюють порожніми стінами.

Жила вона тепер і порала дві господарки якомсь за звичкою, ходила бездумно по колу, як сліпа циганська коняка за кіратом, не відчуваючи ні холоду, ні спеки, чи та страва недосолена чи пересолена. Свекруха теж рідко відзиватися до невістки стала, і тинялися обій-

стям вони, як два німі привиди, присуджені на німоту різними ворожбитами. Лише коли на зайву якусь хвилю Югина затримається у матері, то долинали з боку свекрухи невиразне буркотіння, як після кислого молока у давно зголоднілому і запалому з того животі. А ще сердилася на невістку, що просили її інколи люди в біді допомогти — до війни скінчила Югина фельдшерські курси і помагала земському лікареві, доки того на фронт не взяли.

Свекрушине вуркотіння набрало голосу, як злягла Югинина матір, гарячка взялася раптово і ніяк не збиралася її полишати, небавом і встати було несила, тож доводилося дочці з ложечки, як дитину малу, годувати і подавати немічній воду — сушило хвору, губи з того пошерхли, потріскалися і вицвіли.

Але одного разу, як затрималася невістка біля недужої на часину, бо зовсім зле уже матері стало, марити почала та з батьками своїми покійними перемовлятися, не стрималася-таки свекруха, вихлюпнула:

— Корова зараз ось-ось отелиться, а тебе носить... Пропаде худобина через ледащо.

Заціпеніла від того Югина, завмерла, як слуп при дорозі.

А свекруха не мала вже сили в собі спинитися, якусь греблю у ній прорвало, що стримувала-стримувала дику воду весняної повені, та й упала.

— Як не хочеш совісно хазяювати, то йди до своєї любої матінки.

— Чого ж ви так?.. — довго подумки добирала слово Югина замість звичного «мама», як звала досі свекруху, але так і не підбрала. — Я й піду, та зустрічатися в одному селі однаково... Може, й вам колись понадоблюся.

— Ти мені будеш треба, коли волосся у мене на долоні виросте, — як цурпалка з-за вуха сокирою, відрубала свекруха.

Йшла Югина вулицею, поспішала, йшла повз сади, що так рясно цвіли й кипіли на шлюбній її путі, а тепер же лише чорніли: кривими і ламаними крізь сльозу видавалися ті яблуні, і світ весь став викривленим, ламався й кришився.

Йшла вона, поспішала, і не марно-таки, застала живою ще матір. Але тільки на мить, на якусь лише мить зблиснула і змайнула неймовірна радість у материних очах, змучених, зболених і страждених, та ще встигла, прощаючись, рукою змахнути — впівсили, невправно, кволо й невміло, геть як дитина, яку тільки вчити цього почали...

Провела матір на цвинтар, закопала, вернулася Югина в опустілу і вихолонулу хату, сіла на лаві. Як жити далі — душа, як ця хата, така ж опустіла і вихолонута.

14. РОЗКАЖУ НАСТУПНОГО РАЗУ...

Мабуть, із тиждень уже збіг, відколи Василюк, віддавши першу частину своєї незавершеної ще роботи про Софію Вітовтівну, не заявлявся до Сазонова. Тож Григорій тільки кліпнув здивовано кілька разів повіками, мов забачив на порозі привида, тоді рвучко обняв і постукав дружньо по спині Михайла своєю долонею-лопатою.

— От уже потішив, дяка тобі красна... Бо я тут, поміж ношеного барахла і чужих спадків, уже зовсім прокис.

Михайло якось випручався з обіймів — від того дружнього плескання в нього затріщали ребра та загуло в грудях, як у порожній бочці.

— Трясця б на тебе, — висварився на товариша. — Після твоїх ніжностей хіба до костоправа...

— Я все-таки випускник історико-філологічного, — пропускав мимо вух те буркотіння Григорій, гортаючи рукопис Михайла. — Тут багато цікавих документів, про які, окрім вузьких фахівців, більшість люду і на Московщині, і в Україні просто не знають. А от висновками своїми, отим цементом, що з'єднує брили-фрагменти, роботу ти, парубче, геть покалічив. То не цемент, звиняй, то звичайнісінькі наукові шмарклі.

— Про що ти? — звів брови угору Михайло, аж вуха у нього ворухнулися.

— Дивись, — поплював на пальці Григорій і став швидко гортати рукопис. — Ось ти наводиш угоду, про яку чималенько освіченої публіки навіть не здогадується. В договорі від 1427 року великий князь Іван Федорович Рязанський зобов'язується таке: «Я, князь великий Іван Федорович Рязанський, добил челом господину господарю моему, великому князю Витовту, отдался ему на службу: служить мне ему верно, без хитрости и быть с ним всегда заодно, а великому князю Витовту оборонять меня от всякого. Если будет от кого притеснение внуку его, великому князю Василию Васильевичу, и если велит мне великий князь Витовт, то по его приказанию я буду пособлять великому князю Василию на всякого и буду жить с ним по старине. Но если начнется ссора между великим князем Витовтом и внуком его, великим князем Василием, или родственниками последнего, то мне помогать на них великому князю Витовту без всякой хитрости. А великому князю Витовту не вступаться в мою отчину, ни в землю, ни в воду, суд и исправу давать ему мне во всех делах чисто, без перевода: судьи его съезжаются с моими судьями и судят, целовав крест, безо всякой хитрости, а если в чем не согласятся, то решает дела великий князь Витовт». В тому ж році подібна угода укладена і з великим князем тверським Борисом. Тобто, звичайнісінька васальна угода тих часів, бо Москва втрапила у васальну залежність від Вільнюса й південної столиці Лучеська Великого, Луцька по-теперішньому.

— А хіба я інше стверджую? — знову подивовано вухами ворухнув Михайло. — Це достеменний документ, його досі ніхто не піддавав сумнівам. Стосунки тодішньої Литви й України особливі якісь склалися... Там, знаєш, такий шмат спільної долі, за який ні литовцям, ні українцям не соромно. Як раніше Ольгерд під Синіми Водами на чолі литовсько-укра-

їнських військ розбив татар, так Вітовт разом із Ягайлом на чолі литовсько-українсько-польсько-білоруського війська в 1410 році розгромив німецьких рицарів під Грюнвальдом. У битві цій львівська хоругва, себто підрозділ вояків, йшла під знаменом, на якому жовтий лев спирався на синю скелю, під синьо-жовтим знаменом, як зараз в УНР, йшли волиняни, пліч-о-пліч бились кременецька, київська, новгород-сіверська, ратнівська та інші хоругви. А ще Вітовт налагоджував ремесла й торгівлю, запроваджував магдебурзьке право, будував фортеці й міста — тож він заснував Білгород, Каравул, а ще Хаджибей, місто-порт, яке одна блудниця зі щеттінських кривих провулків на ймення Катерина II перейменувала в Одесу; мовляв, і вона орала.

Двері в їхню затісну кімнатку нагло прочинилися і вигулькнуло з-за порога миловидне личко молодії циганки.

— Мій дороженький, — заспівало протяжно і жалібно личко, зблизнувши двома рядами золотих зубів. — Я вже жду вас, не діждуся, а ви так довго ціните... Певне, вельми щось дороге.

— Ще й яке, — буркнув, суворо звівши брови, Григорій. — Дорожчого не буває.

— А в мене дитина плаче, — торохтів горох із-за золотого паркану зубів. — Груді он тріскають...

І полізла за пазуху вже було за доказами, що справді дитя їсти хоче.

— Вибач, зараз вернуся, — засміявся Сазонов, встаючи. — Інакше не відчепиться.

Як вернувся Григорій, то несподівано змінив тему.

— А знаєш, багатьом, в тім числі нам, росіянам грішним, треба повчитися у циган. У Румунії чи Болгарії, в Україні чи Польщі швидко звикають вони до поваги звичаїв того краю, не вимагають для справ державних, чи суди які там правити, конче своєї мови,

хоч власної не занедбують, як і пісню чи танець. Нагадай, на чому вона нас перебила.

— А на тому, що до збудованого українцями або литовцями якась зайда клеїть свою етикетку — приший кобилі хвіст...

— Та що ти верзеш, чоловіче! — Григорій розмахував своїм грубезним вказівним пальцем, немов поліном, у себе над головою. — Як Московщина поглинає Україну, то агресія і брутальне загарбництво, а як Литва — то братерське єднання, цілування і милування...

— Стривай, смію нагадати: литовські князі шукали підтримки у тутешнього люду. Вони поважали традиції і звичаї, Лучеськ став південною столицею, діловодство вели здебільшого давньоруською, себто українською мовою, чимало можновладців прийняли православну віру — сурйозніші за мене науковці твердять, що було збережено традиції Київської Русі, а ще інші вважають, що то не чужоземне формування, а відновлення руської держави.

У дверях їхньої комірчини раз і вдруге показалося кисле і примхливе обличчя приймальниці ломбарду, всім виглядом нагадуючи, що час завершувати балачки, бо там люди чекають, аж доки Григорій не визвірився:

— Сліпа, що товар оцінюю?!

Двері хряпнули і більше уже не мали відваги відчинятися.

— І то ще не всі перли, мій сизий голубе, — Григорій, переставши розмахувати своїм грубезним вказівним, тепер націлив його, як пістоля, на Михайлову голову, мов зібрався колегу за провину вистрелити. — А як у тебе постає Софія Вітовтівна? З простої баби, що дев'ятеро діток прикотила, ти робиш якусь місіонерку, просвітительку... Бачте, вона мріє з бандитського Московського царства, що

живе винятково грабежем чужої землі і розбоєм, з напівкочовим, диким і поруйнованим дурними правителями народом, Софія гадає створити цивілізовану європейську державу. Хіба не так?

— Звісно, не так. Нема в мене подібного, і не прибріхуй. Зате постає справді високоосвічена молода людина, що багато світів встигла побачити, знавець низки європейських мов, вона справді мріяла і робила для просвітництва чимало. За чоловіковим, князя Василя І, заповітом, разом із батьком Вітовтом стали вони регентами малолітнього Василя ІІ і до десятка років була Софія реальною правителькою Московщини. Шкода, що не все тільки встигла.

— Я йому про Хому, а він мені про Данила... Я згоден, що це була грім-баба: чого варта тільки картинка, коли Софія на весіллі прилюдно здирає золотий пояс із Василя Юрійовича, сина звенигородського князя, — за переказами, той пояс, колись викрадений, належав московському князю домові. І не побоялася, що хтось спересердя мечем ненароком змахне, голова м'ячиком покотиться, як і не побоялася наступної ворожнечі цих княжих домів. Я про інше, в тебе якось так все виходить, що в дикий відсталий край приїхали мудрагелі з литовсько-руської держави, і тепер тільки з їхніх вуст істина може глаголити...

— Стривай. А чого це тебе так цікавить саме Софія Вітовтівна, і ти, як реп'ях, за неї вчепився? — кольнув, як шилом, розгніваний Михайло. — Наче прибуток ломбарду від неї тепер залежить?

Григорій відповів не одразу, він якось обм'як, наче на плечі йому важкий лантух накинули, пересмикнув навіть плечима, мов насправді поправляв того невидимого лантуха.

— Зачекай трішки... Може навіть, наступного разу я все розкажу...

Архангел Михайл нас береже...

15. СПОРИШ НА ПОРОЗИ

У підземеллі замку Любарта, коли Іван Степанович шпурнув за ріг кавал цеглини в міну, гримнув оглушливий вибух, посипався на голови пісок і з дикою силою повітряна хвиля погнала довгими кам'яними ходами віковичний порох. Вибух стався так зовсім близько, як тоді, двадцять першого травня тисяча дев'ястсот шістнадцятого, рвонув снаряд зовсім недалечко від поручика 8-ї армії Івана Галицького.

В діючу російську армію мобілізували його вже в перші тижні, не раз траплялося солоно й пересолоно, але того травня шістнадцятого він не забуде.

Рівно о третій ночі струсонлося небо, спалахи на шматки роздирали темінь, але то не травневі громи взялися, не виспавшись, за роботу, і не блискавиці зібралися наближати світанок. Рівно о третій ночі почалася артилерійська підготовка прориву, що назвуть згодом іменем Брусилова, того самого генерала, що згодом служитиме червоним, стрілятиме у своїх недавніх колег-офіцерів, зате напише другий том круто антибільшовицьких мемуарів, і сина якого розстріляє також колега, Антон Денікін, — тобто зраджуючи по черзі й одних, і других, і обох заразом. Рівно о третій ночі заговорили гармати і балакали вони своєю вогненною мовою до дев'ятої ранку, а тоді вже почався наступ на геть пошматовані і перекопані російськими снарядами, як грядки під цибулю,

австро-угорські позиції ерц-герцога Фрідріха. Кричали «ура» полтавці й чернігівці разом із омцями і тамбовцями, пригинаючись і тримаючи напереваги гвинтівки з багнетами, йдучи на штурм окопів і на бігу стріляючи, окопів, де засіли буковинці і галичани разом із німцями та австріяками. Галицькому також хотілося кричати, спотикаючись біжучи, кричати із кривди й образи, дивлячись, як із налитими кров'ю очима українці вбивають українців, невідомо за чий шкірний і підлий інтерес, присмачений та присолений густо з обох імперських рук погано прикритими побрехеньками.

Швидко рвалась уперед восьма армія, ось уже й підступи Луцька, зблиснули на сонці мокрі після нетривалого дощу куполи церков... І зблиснув поряд із Галицьким, зовсім неподалік, вибух вогню, спалах на короткий лише момент, що у пам'яті відкладеться назавше, — звуку, надтріснутого й оглушливого, він вже не почув; по сліпучому спалахові враз все погасло, мовби вітер рвучкий загасив свічу, раптова темрява огорнула все, чорна й густа, а тоді наступила вселенська тиша і забуття.

Він не пам'ятав, як виносили його з-під обстрілу санітари, не пам'ятав ні дороги, ні перших тижнів у військовому госпіталі. Тільки як кліпнув нарешті повіками, то побачив над собою бородате і насмішкувате лице у пенсне.

— З приїздом, — засміялася сивувата борода.

— З-звідки? — не зрозумів Галицький, вимовивши це з трудом, бо щелепи чогось заіржавіли.

— З того світу, — назвала борода точну адресу. — Тепер дзуськи від мене ще раз туди втечеш.

Рани не поспішали гоїтися, тим паче настала літня немилосердна спека, нестравний госпітальний дух не вивітрювався навіть через цілодобово відчинені вікна,

нудьга і стогін, несила переносити страждання й біль пораних та покалічених... Виписали його аж під осінь, надавши місячну відпустку перед поверненням на фронт.

Але відпустка для Івана Степановича стала мукою ще більшою за госпітальну. Він ішов своїм селом, наче цвинтарем, бо чоловіків замела війна, а жінки пропадали в полі, навіть не видно було шмаркатої дітлашні, що голими заденятами звично світила край дороги, певно, її також із собою позабирали матері. Галицький відбив каменюкою дошку, якою навскоси забиті були двері його рідної хати, і постояв на порозі хвилю. Крізь щілини між дошками східців проростав спориш — похоронку на батька приніс поштар через три місяці, як почалася війна, а ще за місяць по тому відійшла й матір.

Якби не пилюка на рушниках над іконами, та ще на столі і на лавах, то видавалося би, що господарі от-от вийшли, деś тут близько, порають собі господарку. Горщики й миски акуратно розставлені біля вустя, з-за ікон визирає пучок зілля разом із маківками, свячених матір'ю на Маковія, ледь чутний запах трав, сушених до зими на черені...

Увечері, забачивши вперше за тривалий час світло у віконці Галицьких, приходили сусіди, переступали поріг тихо і скрадливо, немов до покійника в дім, так само тихо гомоніли, оповідали сільську новину, хто вмер і хто народився, розпитували, а коли та клята війна скінчиться.

Іванові Степановичу в рідному селі не пощастило з перших днів — ще по дорозі сюди він втрапив під зливу, рясну, хоч і нетривалу, бо вже небавом блиснуло сонце, немов сором'язливо вибачаючись за ненароком завдану прикрість. Але ослабленому організмові й того стачило, бо вже наступного ранку відчув він поча-

ток гарячки, спершу легенько так, мов ледве торкаючись пальчиками, пробувала вона його обаченько, а далі ломити тіло почало все дужче, до вечора голову вже хто немов набив вовною, і він зліг. Добре, що сусід нагодився та покликав тутешнього фельдшера, власне, Югину так звали за звичкою, бо давно вже земський лікар зник за курявою воєнних доріг, а фельдшеру перестали платити.

16. СТАРІ СУПЕРЕЧКИ

Якої трясці Сазонов так учепився за Софію Вітовтівну?

Остання розмова з Григорієм геть заінтригувала Василюка, але не стільки обіцянкою розповісти небавом причину свого інтересу, як самим інтересом, до того ж достатньо давнім. Ще в їхні студентські літа почулися вони колись раптом утрюх, спіткнувшись на якомусь відтинку раннього Середньовіччя, і непомітно ув'язалися в досить шпарку суперечку про литовську добу.

— Та облиште ви мене обоє разом із вашими литвинами, — махав руками Григорій так, наче відштовхував невидиму оком наслану кимось мару, що на нього нахабно навалювалася.

— Щоб ти скис, ніхто до тебе не присікується і не чіпляється, до слова зайшлося, — втихомирював товариша Михайло. — Маємо ж із тих сивих часів бодай щось утямити.

— Ви ту добу у все рожеве випацькуєте. Литва тодішня була таким же жаднучим загарбником, як і інші, — не вгамовувався Григорій. — Хапонула спершу Холмську та Галицьку землі і не облизалася. Не забули подякувати?

— Не про те щебечеш, — устряв Галицький. — Ми говоримо, як зуміли різні етноси вжитися на одній землі та порозумітися. Бог милував якихось чвар, не

так часто в скандальній людській історії знайдеш таке порозуміння.

— Порозумілися, ще й як, — задер гонорово підборіддя Григорій, буцімто на стелі, ніби зі шпаргалки, міг вичитати найвагоміші докази своєї правоти. — Спершу зліквідували в тисяча чотириста п'ятдесят шостому році князівство Волинське, а через чотирнадцять зим — і Київське. З тих литовців усіх тільки одна баба була розумницею — Софія Вітовтівна. Чого вартували її наміри перенести столицю Московського царства ближче до західних країв, все вагалася — чи у Вільно, чи в Лучеськ. У батька, старого і хворого вже Вітовта, поради просила, як бачилася з ним у Смоленську востаннє. Важко сказати, чи відав Петро I про ті давні задумки, але таки зумів у діло таку потребу втілити. Переніс столицю хоч не в краще місце, та, принаймні, в той напрямок. А так литовці, як будь-які інші вояки, йшли на Русь не цукерки з бубликами роздавати, а пожититися в злачний край.

— Паскудної вартуєш оцінки, Грицю, не за історичні дати, бо пам'ять тобі чіпку до спадку батьки дочислили, — взявся совістити його Галицький і зашелестів сторінками книги мало не перед його обличчям. — Ти суть співжиття людського проґавив: починаючи з 1363-го, коли Ольгерд розбив татар під Синіми Водами, від біди захистив він цю землю. Литва нашої культури і мови не рушила, то постала насправді литовсько-українська держава. Вислоцький Статут ще 1347 року, парубче, писаний руською мовою. Польський учений Бандке століття тому зазначав: «Усі Ягелончики, аж до Сигізмунда Августа, в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали, і навіть часом не найкраще по-польськи вміли. Казимір Ягайлович більше вмів по-руськи, як по-польськи». Розумієш, то рідкісний той випадок, коли не було

колонізаторів і колонізованих, а було толкове й спокійне співжиття, як у нормальній родині.

— Свищи, Іване, свищи, — підморгнув ехидно Григорій і собі взявся шелестіти власними записами. — А чи не значиться в тебе, часом, що в князівстві Литовському поступово і непомітно, тихою сапою, усувалась від діла вся православна знать?

— Записано, чого ж, — вельми згідливо й поспішно взявся кивати головою Галицький і тицьнув книгу під ніс товаришеві, немов той мав її ще й понюхати. — Настав свої шпильки, ось у Статуті Литовському 1529 року значиться: «А писаръ земский маєть поруску литерами и словы русскими вси листы и позвы писати, а не иным езыком и словы». А що, Грицю, з'їв?

— Слухай, як затовчу тобі межі кліпавки, то до тої Литви докотиться, — повільно й загрозливо піднімався зі стільця побуряковілий Григорій, як набрякла хмара після спеки піднімається з-за виднокраю, спочатку тільки здаля побуркує, але ось-ось загуркоче грізно та блискавицями стане низати.

— Гей, гей, півні недоскубані, а то ще чого не було? — зіскочив прудко зі свого стільця Михайло, наче він ненароком голим тілом на пательню всівся, і став поміж товаришами. Галицький, судячи з виразу обличчя, не так уже й напудився, зросту не меншого був, весь пружний, як гумова підшва, бо вільною боротьбою був захопився, за зразок беручи Піддубного; щоправда, супроти потужної, як англійський броньовик, постаті Григорія все ж мав вигляд такого собі щиглика.

— А-н-ну р-р-розійдись! — засвистів Михайло, вдаючи з себе суворого городского.

— Ти в мене теж скураєш на добрі горіхи, — прошипів до Василюка Григорій, складаючи перед лобом його навмисне повільно з грубих пальців такого щигля, яким порося нескладно забити.

А ще через півгодини приятелі з не менш важливим запалом продовжили куди важливіші студії — студіювали смак свіжого пива при пивоварні Хама, якраз через дорогу.

Зараз же, згадуючи неблизькі вже студентські літа, Василюк все вертів і перекручував у думці той інтерес Григорія до постаті Софії Вітовтівни — він тоді вперше почув про її наміри переносити кудись, ближче до цивілізованого заходу, московську столицю. І де тільки він міг вишкрябати такі досі невідомі нікому факти? Сазонов, не відібрати, до навчання поважно ставився, гріх було б йому ледарством дорікнути, в бібліотеці днями просиджував, але деколи він збивав з пантелику ще ніде не публікованими відомостями не лише однокурсників, а й поважну професуру. Ходили чутки, що його дядько відає в місті архівами, не відмовляє копірситися там, навпаки, ще й заохочує небожа. Навпростець на запитання, де він вичитав ту чи іншу наукову дивину, Григорій жодного разу не відповів, все на смішки-пересмішки здебільшого переводив.

Так само Михайла цікавило, а чи не було якогось зв'язку наукового інтересу Сазонова до постаті доньки Вітовта і з часом сьогоднішнім, з тим колобродінням різних дрібних групок, партій і товариств, що ними, як мошкаркою сира і рання весна, кишів увесь Київ. І серед тієї мошкарні, дрібної, здавалося, але численної, досить в'їдливої і кусючої, значна частина була ворожою цьому краю і люду, з чийого столу вона годувалася. А Григорій ніколи не приховував своїх монархічних симпатій, деколи, навпаки, якось по-дитячому, як новою цяцькою, навіть хизувався цим. Проводячи зараз все більше часу в товаристві Сазонова, Василюк не завжди мав що вартісне доповідати в розвідуправу.

Святий Миколай, покровитель древнього міста

17. У ГАРЯЧЦІ

Як уже зовсім здолати навіть разом зі старим і мудрим земським лікарем — вихід знаходила тепер вся теплота і ніжність, віковічно властива для жіночого начала. Шелестіла, сидючи біля постелі, давніми своїми довідниками і книгами, гортала збляклі уже конспекти фельдшерської школи, а ще бігала по сільських бабцях, які зналися на травах і їх припасали за літо, — у воєнний час фабричних ліків водилось не густо, ця біда і тут давалася взнаки.

Вони мало говорили поміж собою, про фронт Галицькому й згадувати нудило, деколи тільки студентські свої придебенції та пригоди оповідав, Югина теж новини якоїсь не мала, які там вже у селі новини... А своє, що боліло та й перегоріло, не годилося зовсім чіпати — загнала його у найдальший закуток душі, і нехай собі там сидить та не ворухиться, не ятрить давню рану, бо заїжджав на півдня в село Купріян, чи в дорозі на фронт чи з фронту, переказували Югині, побув у своєї матері, а до неї й на поріг не ступив, наче й на світ білий вона не з'являлася.

Деколи тільки, переказуючи свої сміховинки студентські, Галицький поміж словами міг покректати:

— Ото набралися ви зі мною мороки, — й відводив винуваті очі.

— Нічого, нічого... Слухатися, головне — режим, — наказувала суворо й повчально Югина, як стара вчи-

тільки першачкові, аби якоїсь каверзи раптом не втяв, і дивилась на нього зверху вниз, як дивляться короткозорі поверх окулярів, хмураючи невдоволено брови, тільки тих окулярів на перенісці, для повноти картини, фельдшерці ще бракувало.

Тиждень Галицькому фельдшерка взагалі вставати заборонила, наступного тижня він уже дибав кімнатою, а ще за кілька днів дозволила навіть на подвір'я виходити. Югині відпала потреба тепер чатувати хворого, але прибігала все-таки раз-другий накинути для певності своїм оком.

Коли вкотре навідалася під вечір, то, ледве відчинивши хвіртку, перш своїм очам не повірила і спинилася, наче вкопана: Галицький рубав дрова. Він саме замахнувся було на поліно, здійнявши сокиру над головою, але так і застиг, забачивши фельдшерку.

— А то що за диво?! — визвірилася Югина, і очі в неї з обурення зашкварчали. — Ану марш у хату!

Іван Степанович повільно поклав сокиру і, опустивши винувато голову, покірно почалапав у дім, а Югина йшла слідом і чистила та костерила порушника режиму останніми словами, що тільки спадали на гадку.

— То є голова, то є тьма... Шви ледве затягуватися почали, то ти хочеш тепер знову біди? Нащо ж тоді моя праця... — вона й не зчулася, як зі злості на «ти» перейшла.

— Та ж сирість у хаті, пліснява вже береться, от і хотів пропалити, — виправдовуючись, бурмотів під ніс собі Галицький.

Оте виправдальне й нахабне бурмотіння остаточно зірвало фельдшерку, очі тепер у неї вже іскри кресали, і більше вона не здатна була стримуватися:

— Віл! Бик! Корова! Я б тебе січкою пасла...

Чи то обіцянка такої розкішної вечері, чи сам тон, що наближався до жіночого вереску, але тепер уже зірвався Галицький.

— То-то я... віл?.. — перепитав було стиха, але таким грудним і загрозливим голосом, повільно встаючи, перепитав голосом, навіть для самого себе незвичним, що наростав як далекий грім, який наближається, дужчає і от-от рокотатиме на повнісіньку силу. — То-то я віл?!

І він ухопив в оберемок Югину, притягнув до себе з такою силою, що та тільки мишою пискнула — ще вона пручатися почала, руками якимось відгрібатися, як загібає потопельник невправно, але сила її поступово танула, в'януло й обм'якало тіло, аж доки вони удвох не стали повільно на ліжку хилитися.

А далі обоє вони були потопельниками, занурюючись в голубу і теплу глибіню, безтямними і зшаленими, вони відпливали все далі й далі від усього світу з його метушнею і марнотою, хіба лише сонячний промінь пробивав неймовірну товщу води та зрідка зблискував і вигравав — вони були одні-однісінькі в цій безконечній і лагідній голубині...

18. ЗВИВИСТІ СЛІДИ

Грицанчук і зрадів, і скривився, мов від яблука задовго до Спасівки: з'явилася ниточка, точніше кінчик її лише, за який можна вчепитися — і вийти на викрадачів корони Юрія II, більше того, повернути державі саму корону.

Петро особливо тішився і радів, що підтверджується, здається, його здогад про польський слід у викраденні цієї історичної цінності. Вчора офіціант із ресторану «Акваріум», що на вулиці Головній, інформатор надійний, який не за гріш, а з душею сприймає українську справу, пізно ввечері прийшов із цікавим донесенням. Він не міг достеменно передати почуте, але, на думку його, мова велася між двома відвідувачами ресторану про купівлю вельми цінної речі — передача тої цінності й оплата мають відбутися в ресторані одразу по двадцятій годині. Офіціант поміж гармидером підпилої публіки і ресторанною музикою чув лише окремі слова: «король», «...тисячі злотувов», «резиденція», «замок Любарта». Польський слід, гадав Грицанчук, тут вірогідний вельми, бо, поперше, корона — також реліквія королівської династії П'ястів, а по-друге, з різних джерел надходили вісті про посилення польської розвідки в краї.

А скривився, мов від недозрілого яблука, яке терпко скрипить на зубах, Петро Грицанчук з того, що так невчасно від'їхав у Київ Галицький, і тепер хлопець

має сам, лише на розсуд своєї молодої голови, діяти і чинити. Не було куди відступати чи відкладати справу, і він негайно попросив з Рівного на підмогу кілька своїх колег, чиї свіжі обличчя тутешні не знали і які не викликали б підозри.

Ще за добрих півгодини до наміченого часу Петро й один із запрошених зайняли столик так, аби весь зал проглядався, ще четверо їхніх сиділи неподалік. У ресторані «Акваріум» Грицанчук нечасто бував, не по кишені, то в цьому місті найдорожчий такий заклад, що пишався іменитими своїми відвідувачами. На стіні навпроти з дарчими написами висіли портрети Карла Маннергейма, Павла Скоропадського, Антона Денікіна та ще знаних кількох парсун — ковзнувши поглядом по їхніх мундирах з аксельбантами, орденами, медалями і таким же ще причандаллям, Петро мимоволі всміхнувся. Розказував Галицький, як тут він обідав із київським гостем, що приїжджав на інспекції. Господар чемно вклонявся, мовляв, йому за честь приймати, вони теж дякували, тільки киянин наостанок докинув:

— А портрети Денікіна і Скоропадського треба зняти.

Господар ураз наїжився, мов у нього великі гроші в позичку попросили.

— Не зніму. Але можу продати.

Гості не втрималися від усмішки.

— А що, всі троє вже ваша приватна власність?

Господар тону не прийняв, тільки відказав похмуро:

— Денікіна продам зі знижкою, Скоропадський не продається, а Маннергейма — лише за німецькі марки.

Тимчасом за стіл у куточку присів урядовець із міської управи, вони не віталися навіть, просто бачив десь у коридорах; присів, зробив замовлення і довгень-

ко сидів одинцем, хіба час від часу виймав кишенькового годинника.

Офіціант поглядом показав Грицанчукові на самотнього гостя.

Хвилин за десять після двадцятої до нього підсів невисокий, в літах панок, вифранчений і вилощений, з чорним метеликом на білосніжній сорочці. Вони довго про щось балакали, кільця диму з сигари панок пускав так вправно, що вони довго кружеляли над головами, не розпливаючись, мов сизі хмари навколо високої гори, врешті міський урядовець виставив на стіл чималу картонну коробку. Панок зазирнув у неї було нетерпляче, як зголоднілий у каструлю, звідки тягне зманливо вельми й наваристо, тільки носом хіба не підшморгнув, а тоді поліз у нагрудну кишеню, напевне, дістати портмоне.

Грицанчук устав із напарником і ступив тих кілька кроків до їхнього столу, решта сиділи наготові — урядовець, здається, все зрозумів, схопився як ужалений, і очі його забігали кішкою з палаючої хати. Панок і собі схопився, а Петро так міцно обняв урядовця, що той аж кавкнув, а тоді став дружньо плескати по спині наче давнього вельми товариша і шепотіти на вухо:

— Тріпнешся — застрелю...

В панка обурено здійнялися брови:

— Прошем пана?

— Дуже прошем, — сухо відказав Грицанчук. — Ви обоє заарештовані.

Спершу на них ресторанні гості було кинули стривожені погляди, та швидко успокоїлися — ет, зустрілися давні друзяки.

На допиті все з'ясувалося швидко і тепер вже Грицанчук сидів похнюплений та в'ялий, мов обмочений сніп. То була не корона, а церковна річ, напевне, єпископська митра. Панка змушені були відпусти-

ти, він звичайнісінький колекціонер антикваріату, звідки знаття міг мати, законно чи незаконно йому продають.

— А все-таки, — доскіпувався Грицанчук, — що означали ваші слова у попередній розмові: «король», «...тисячі злотувок», «резиденція», «замок Любарта»?

Урядовець трохи відтанув, як перемерзла шинка, подавно в хату внесена, морщив лоба і старався згадати.

— Я тільки розказував, що ця митра могла належати тутешньому єпископові лише після указу польського короля. Резиденція єпископа була в замку Любарта. А за митру я попросив півтори тисячі злотувок.

— Шкода, що окрім в'язниці суд не здатен присудити ще півтори тисячі батогів...

З митрою наступного дня подався Петро до директора тутешньої української гімназії, бо від Галицького знав, що пише той великий і серйозний труд з історії української церкви.

Директор довго й обачно, мов то був виріб з тоненького й вельми крихкого скла, крутив у руках митру та приглядався, аж доки не знайшов напис латиною.

— То митра, здається, Діонісія Жабокрицького, королівським універсалом його затвердили на Луцькій кафедрі. Як російські війська прийшли в край в час війни зі шведами, він утік аж в Угорщину. На свою голову повернувся в 1708 році, його схопили, вивезли сперш до Петербурга, а звідти уже до смерті на Соловки. Він там гарно зійшовся з архієпископами холмогорськими Рафаїлом Краснопольським та Варнавою Волостковським, до слова, теж українцями, які мали нещастя прибути під сяйво північне ще навіть раніше.

Химерна доля, журився по тому Грицанчук, була в останнього українського короля Юрія II, такі ж химерні, звивисті й заплутані сліди його корони.

Боронитись судилося від різного ворога.

19. ДАЛЕКИМИ ДОРОГАМИ

Один лише тиждень випав на долю Галицького і Югини побути разом — тиждень пізньої осені, прощального й сумовитого осіннього сонця, бабиного літа; срібне павутиння повільно пливло в голубому і лагідному повітрі, що лоскітливо пахло димами з останніх сільських картоплищ, де палили бадилля. То був тиждень тихої ніжності, коли погляд, кинутий ненароком, важив і значив більше за будь-які слова. І знову Югина стояла обіч курної дороги на краю села, проводжаючи Галицького на військові лихі дороги, стояла аж доти, доки й не зникла за пагорбком його трішки сутулувата постать.

А дороги війни Іванові Степановичу випали й справді не близькі, були піші й залізницею, ще й водні йому випадали — з останнім батальйоном втрапив він на Македонський фронт. «Боже, що забув я під цим шпарким сонцем, — набігали гіркі думки. — За що тут в чужу землю лягати, не надіючись навіть, що на могилу бодай колись хто прийде...» А як звістка добігла про жовтневий переворот у Петербурзі, фронт почав сипатися, наче з пісочку, — ворожі солдати, здебільшого болгари, замість куль тепер супротивнику посилали газети й листівки про мирні переговори і заклики припинити вогонь.

— Артилерії бити по всіх, хто тільки спробує навіть наблизитися до російських позицій! — грізний наказ

командування, як і розпорядження висилати розвідників стріляти по всіх, хто вийде з окопів, однаково не спинили братання. Врешті французьке командування, яке від Антанти головувало, зовсім знімає дивізію з фронту і роззброює її.

Вісточка про українську незалежність докотилася до їхнього батальйону аж через Францію, як і нечасті новини про палахкотіння воєнних пожеж на рідній землі. Роззброєних солдатів загнали французи у величезні ями, обнесені колючими дротами, і тепер Антанта, що обсіпала Денікіна щедро золотом, перед недавніми союзниками, а нині звичайнісінькими бранцями, поставила вибір:

— Їдете воювати за Денікіна? Щасливої дороги!

А хто хотів в українське військо, тих далі тримали в просмердливих ямах, потім гнали табуном працювати в каменоломнях, а вже зовсім затятих, хто ні тут каторжанином стати, ні за білу армію не хотів підставляти голову, тих відправляли довоювати в Північну Африку. І тисяч дванадцять з другої та четвертої піхотних бригад після македонського сонця ще скуштувати судилося африканського.

Іван Галицький зголосився за Денікіна повоювати.

Знову довга дорога додому, занудне хилитання на хвилях морських, і ось він припасовує форму поручика Добровольчої армії, йде в перший бій з унерівським військом. А під вечір того ж таки дня, ще не смеркло повністю навіть, тільки взялись сірі сутінки, підсинені димом порохом, в'юном вислизає з окопу і повзе до своїх — поміж вирви снарядні, трупи кінські й людські (де свої? де чужі?), повзе з дивним переконанням, що все йому напевне вдасться. Ще з убитого і пошматованого, певно, снарядом денікінця вийняв документи з кишені, вклавши натомість свої, — мало як життя повернутися може, яка сила, де і коли опи-

ниться в цьому сум'ятті, людській колотечі і незбагненному тасуванні подій.

Невідомо з якої нагоди, але раптом у напівтемряві почувся лиховісний посвист снаряда, той свист неблаганно близився в сизому і густому повітрі — поряд тріснуло й оглушливо розірвалося небо, полум'я на якусь лише мить здолало сутінки і яскраво, аж до різи в очах, підсвітило все навкруги; здибилася пошматована земля, накриваючи Галицького грудям, що повільно спадало...

20. ЛИХА ЗВІСТКА

Поштар було зам'явся, переступивши поріг Югини, зняв з плеча свою обчухрану сумку і нерішуче переступав з ноги на ногу.

«Іван», — тенькнуло серце господині дому, тенькнуло тихо, як відривається бурулька у відлигу зі стріхи, а тоді падає і розлітається на друзки, — як приносив листи з далеких македонських країв, то ще на порозі його кирзове лице, зморхле й обчухране, як та сумка, роз'їжджалось в широкій, як у доброго господаря ворота, усмішці.

Поштар пошелепав поміж листів і простягнув солдатського трикутника.

— Тут писано «Родині Галицького Івана», чомусь не так, як досі, то я його вам приніс...

Югина хапнула листа з рук поштаря так, мов він міг ще передумати і не віддати, розгорнула, побігла очима:

«Повідомляємо, що поліг смертю хоробрих, захищаючи...» Далі вона не побачила вже, кого мав захищати, бо негадана взялася темінь, звідкілясь впала раптова, мов густе і щільне рядно похапцем хто на світ накинув, звуки кудись поділися, бо останнє тільки почула, як спішно поштар причинив за собою двері, наче боявся, аби біда цього дому не подалася ще й за поріг.

Вона й сама не знала, чи спала цю ніч, чи просиділа, заціпенівши, бо постіль залишалася нерозстеленою.

Спам'яталася тільки досвітком, як сільські півні загорланили навперебій, витягуючи вгору щомоці голови, аж пір'я стовбурчилося на шиях, і будячи останніх найледачіших сплюхів.

Наступні дні й тижні вона нікуди і ні до кого не ходила, на виклики теж з бідою не прибігали, бо поголос поміж людьми, певне, від поштаря пішов — попорає блаженську господарку та сидить чи приляже; інколи навіть каганця несла було засвітити.

Село теж незвично жило, причаїлося і замкнулося саме в собі, очікуючи вістей, які приходили одна гірша іншої. Поштар, жаданий досі гість в кожному домі, тепер ставав усе частіше провісником смерті, що чаїлася у трикутниках заяложеної сумки. Навіть обходити його стали, сахатися, наче чумного, бо похоронки йшли від білих і червоних, з петлюрівських військ і навіть Махна — так уже розклав лихий час свої карти, що по різних краях і арміях порозносило односельців, і нерідко з різних боків окопів цілилися вони один в одного, односельці, частенько ровесники, що разом пасли корів, на одному багатті смажили сало і разом ганяли «свинку» на вигоні.

Так спливали дні, тижні і місяці. Югина жила мов заведений годинник, якому треба просто вицокати своє — і байдуже, коли випрямиться накручена в ньому пружина.

А через півроку на порозі постав Купріян.

Він не знав, що сказати, навіть не привітався, шапки не зняв, просто стояв і дивився на розгублену Югину, котра з подивом звела було брови: а що то за химера вступила у дім, якої не бачила досі й не знала, як і не знала, що слід тут їй учинити.

— Я прийшов... — зняв Купріян шапку й затнувся.

— Бачу, — кивнула головою Югина і далі роздивлялася дивину.

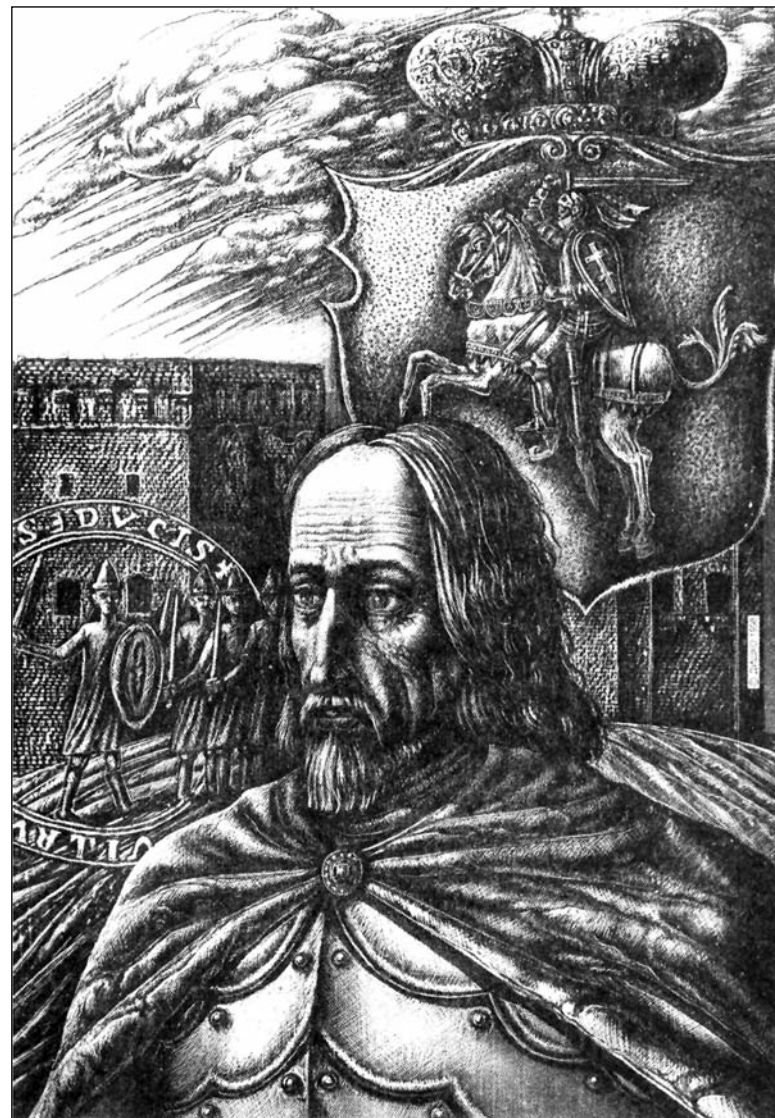
— Я прийшов... Ходімо до нас... До мене, — поспішно і перелякано виправив слово.

Вся кривда, що так довго й ретельно заганяла Югину в якийсь закапелок душі, у найдальшу нірку, ще й попихала її та забуттям затикала, наче клоччям, аби не випурхнула вона і не вишмигнула бодай нена роком — вся кривда кинулася тепер в кров — Югину збуряковіла, хитнуло її було; та все ж вона втрималася на ногах, як і втрималася словом, хоч говорити ще й так бракувало сили.

— Що було, то сплигло. Той... загинув, — Купріян далі мовчати не міг, як не здатен був по імені назвати Галицького, майже ровесника. — А ми все ж таки вінчані...

Кров повільно відступала з лиця Югини, та вона все ще не чула і не розуміла Купріяна, тільки думала, що доля людська здатна такими негаданими викрутасами завертіти, таких нав'язати вузликів, що й нігтів та сили забракне їх порозплутувати. І не знайдеться гадалки ту долю забачити бодай за день, і не знайдеться у світі ще мудреця її витлумачити.

Зібрала вона нехитрі пожитки та й потелепала за Купріяном в ненависний бік, ішла, мов на вірьовці її тягнули, — і нехай, думала, має ж колись той годинник вицокати і розпрямитися врешті пружина.

Великий князь Вітовт

21. ХТО ДОБРЕ ВОЮЄ

Здиблена в небо снарядом земля, видавалось, на мить зависла в повітрі, а тоді з гуркотом і стогоном стала спадати вниз, засипаючи полеглих удень, наче та земля не сподівалася більше на живих співвітчизників і тепер сама хоронила мертвих. Очунявши після вибуху, Іван Степанович протирав очі від пороху та скрипів піском на зубах, вибираючись з-під завалу. Близенько ходила ота, з косою, подумав з холодним спокоєм Галицький, та промазала ще, принаймні допоки... Він тернув долонею по щоці, по мокрій та чомусь липкій — то була кров, але не його, поряд лежало снарядом розтерзане тіло, в сутінках навіть не розрізнити якої армії. Один раз убити тепер замало, думав він, пробираючись далі поміж вирвами й трупами.

Вже у своїх Івана Степановича довгенько розпитували і про весняний стрімкий бруслиловський прохід, і чому болгари на македонському фронті так затято боронилися від росіян, хоч, видавалося, так не могло й не повинно статися — невисокий і геть лисий полковник, час від часу нервово протягуючи рукою по лисині, мов пригладжуючи неіснуючу чуприну, сипав запитаннями, наче горохом, інколи він повторювався, забувши щось своє попереднє чи навмисне вважав за потрібне тут повторитися, потім вийшов на хвилику й

вернувся зі ще одним полковником, тільки куди молодшим.

А ще за кілька днів Галицького знову до полковника викликали.

— Підете в розвідку, — сказав таким тоном, мов послав його далеко кудись за провину.

— Жартуєте, пане полковнику, — спохмурів ошелешений Галицький. — Я ж піхота, не одні чоботи у ній стоптав.

— А де я вам, у трясці якій, розвідників нашукаю, у печі, як млинців, напечу? — скипів той з негаданої причини. — Розбудуєте державу, то налаштуєте собі оберемок різних там академій, і розвідницьку при тім числі.. А зараз — кроком руш... Все потрібне у вас з собою — пристойний університет, світів не з картинок набачився, та й з логікою, здається, гаразд. Нам конче потрібна саме зараз людина від польського боку...

Дивлячись як Галицький засовався на стільці, мов туди невідомий навмисник набив кілька цвяхів, полковник раптом змінив тон, він говорив далі якось ображено, наче скаржився на невідомого кривдника, чи, принаймні, на власну службову долю.

— Гадаю, романтичний вітер у вас мав давно вивітрися з голови, коли найбільшою хоробрістю вважають власного лоба без страху підставити під чужу кулю... Сьогодні добре воює не той, хто вміє лиш добре з гвинтівки пальнути, ні, добре воює той, хто добре думає.

Так при Луцькій міській управі з'явився новий архіваріус Іван Галицький зі своїм молодим помічником.

Югині писав листи Іван Степанович часто, писав з дороги і вже звідси, з-за товстих віковичних стін замку Любарта, брався за олівця і при ліпшому настрої, і як

на душі шкребло, та відповіді не отримав ні разу — так, наче ті листи він вкидав не в поштову скриньку, а кидав, мов камінця в бездонну прірву, з якої навіть відлуння неможливо почути... Він блукав у здогадах, як дрімучим лісом, і вибратися з тих хащів лихих думок та передчуттів було несила...

Печатка Вітовта

22. 3 ІНСПЕКЦІЄЮ

Михайло постав у луцькому тісенькому кабінеті Галицького як видиво, яке тільки хіба може приснитися: Іванові Степановичу аж очі протерти хотілося.

— Вважай, прибув з інспекцією, — сміявся Василюк зі спантеличеного несподіванкою товариша. — Папір уже пред'явити чи потім?

Вони обнялися, Галицький все прицмокував від утіхи такою негаданою зустріччю.

— Швиденько балакай про свої ревізорські діла, бо підемо обідати, — не давав Василюкові спокою господар.

По обіді вони попорали свої справи в банку, у соборі зустрілись з владикою, оглянули тутешню друкарню, де Луцька міська управа друкувала гривні, і тепер спокійніше вже йшли вулицею мимо магазинчиків і кав'ярень, де люд юрмився та копошився у звичних своїх заморочках — наче й не було війни, що бабахкала і палахкотіла зліва і справа, попереду й позаду, хіба небо і земля під ногами були ще спокійнішими.

— В цікавий час ми живемо, — знайомив Галицький з містом. — Ця вулиця за п'ять-шість останніх років вже втретє міняє своє ймення. Була Шосовою, у війну світову перехрестили на імператора Миколу II. Зараз звемо Головною, але як піде отак життя, то за століття ще п'ять назв перейме.

Іван Степанович майже вгадав: вулиця справді за те століття міняла своє ім'я дев'ять разів, кожен новий загарбник хапався перехрестити на свій копил.

— А знаєш, я побував недавно в твоєму селі, — ні з сього ні з того згадав Михайло. — Югина досі не відає, що ти живий. Як і більшість сільчан, повірила похоронці. Тепер то звична біда, мало не щодня як не в одному місці села, то в іншому зривається голосіння і крик жіночий.

Якось підозра ворухнулася в думці Івана Степановича, як скрадлива миша в темній кімнаті, черкнули його товаришеві слова: нащо він серце йому бунтує, нащо йому чіпати те, куди іншим зась зазирати... Він на Михайла раптово озлився, хоч розумів, що тому болить без фальші, без пустопорожнього вдавання істинного товариства, для чемності і для годиться, але навіщо йому ятрити те, що й без нього ние і судомить?

— Це ти навмисне приїхав? — штрикнув мстиво, з неприхованим ні на мачине зерна роздратуванням.

— Так вийшло, — крутнувся було сперш Михайло, а тоді, впіймавши зелені іскри в його колючих очах, бубухнув, як голяком в ополонку. — Навмисне. Не буду брехати, за тобою вона тужить і досі.

Галицький міг насварити Василюка як заманеться, тільки не здатен був образити холодним, як вуж передзимної пори, «а яке твоє діло».

— Облиш, — опустил голову. — Там болить...

Наїжачені, вони стояли один проти одного, як глянути збоку, готові схопитися за петельки.

— Облишмо, Михайле, — в очах Галицького тепер читалося швидше благання людського прощення, благання простою мовчанкою облегшити біль, що досі, тихо лиш ниючи, ще чемно поводив якимось себе, а тепер, розворушений, озвався на повну силу — і не мав більшої сили Галицький здолати його.

— Не облишу, сам за своє щастя постояти повинен, — Михайло знав, що то жорстоко, він тільки хотів підібрати ту міру жорстокості, яка б здолала й зламала опір природної душевної делікатності — в інших випадках, може, й істинної та присущої людині порядній, а тут, радше, забобонної, надуманої, на його розсуд, якоїсь неправильної, а тому й несправедливої.

— А ти про неї подумав? — Михайло знайшов-таки у собі відвагу піти на жорстокість крайню, гостру, як хірургічний ніж.

Галицький не здужав навіть уже відказати, тільки дивився поглядом, як дивиться на мисливця ним смертельно поранений звір — або добий, або дай відійти у спокої.

Але Василюк був уже по той бік порога відваги, перебоївся завдати йому нового болю, мало того, десь ворухилася в нього на думці підказка, що саме зараз той біль може стати і найпершими, і найкріпшими ліками.

— Як себе не шкода, то нема в тебе права робити її нещасною.

Галицький тільки головою скинув, як спросоння скинеться, буває, ненароком заснула людина.

— Краденим ще ніхто не розжився, обікраденим чужим щастям і я не розбагатію. А може, їй з Купріяном добре? Вони вінчані, може, доля ще їм не скупитиметься...

Іван Степанович десь відчував товаришеву правоту, але так слабенько, мов крізь шинелю вогонь багаття. Життєвий досвід підказував йому чинити чомусь інакше, так, як він чув колись від знайомих авіаторів жартишливу, але часто досить мудру їх приповідку: як не знаєш що робити — не роби нічого. Він, звісно, не був закінченим і завершеним фаталістом, на війнах з вірою в сліпий фатум він просто не вижив би, але тут

геть інша петрушка, тут справді треба сповна покластися на писане цими похмурими зимними небесами — інакше горе накоїть і собі, і Югині.

— Ти дитина, Іване. Я тоді сам до Югини поїду, — Михайло не мав що втрачати більше.

Він сказав і пошкодував вперше за всю розмову, зиркнувши на товариша, і вперше засумнівався в своєму праві вказувати комусь звивини й напрями чужої долі — бо хто він такий? Що може він знати — мураха дрібна, геть мізерна й нікчемна, — що в душах інших людей і що їм належить пройти, пережити, зазнати випробувань і страждань? Чи має під нігтем бодай того права вирішувати за когось, з височини гордині власної вказувати — то ж не височінню виявитись може, а впадиною, гріховною прірвою...

Більше вони до цієї розмови не поверталися, а досвітком Василюк від'їхав назад у Київ.

23. У ТРИКУТНИКУ

По Михайловому від'їзді ще довго Галицький перекидав у думці мету товаришового вояжу — чи й справді, як спересердя штрикнув, оповісти йому хотів про село та Югину, чи просто начальство Івана Степановича вирішило ще раз накинати оком на його роботу.

А з тим начальством у Галицького не все і не завжди ладилось, чого гріха таїти, інколи бракувало в нього витримки перемовчати несправедливість чи навіть присікування. Заробив на горіхи він минулого разу, як невдало пояснював перебіг слідства. Він було взявся доповідати про перестороги, чому досі не розслідувано справи про появу надлишкової гривні, яку замовляла міська управа, та полковник, невисокий і навіть не сивий, а весь білий, мов йому голову хто борошном обсипав, уколів його крижаним поглядом.

— Балачки, як слід не займається.

Ледве зібрався Галицький на слово у захист, як йому не дали й спам'ятатися.

— Ви просто собі влаштували спокійне життя, — від очей полковника посунуло холодом, як низом крізь навстіж прочинені двері в лютневу стужу, хіба тільки пара клубами не котилася від землі. — Молодій державі тиху підлість чинять серед білого дня, а ви собі там по кав'ярнях можете ошиватися!..

Він слухав, виструнчившись, і ледве стримував себе. Галицький знав, що за жорсткість полковника

цінували, він навіть сам якось нахвалявся, що сімнадцятеро віддав під суд, а восьмеро під трибунал, але й так само знав, що і в світову, і в уенерівські часи полковнича нога рідко ступала далі штабного порога. Але Галицький не міг знати, що крім схожих поточних зустрічей, він матиме ще дві, які він вкарбує у пам'ять.

Як виб'ють денікінці петлюрівське і галицьке військо з Києва, а чотирнадцята армія червоних прорветься через Ольгопіль і Сквиру до Житомира, відступатимуть вони на Поділля, а згодом ще й на Волинь — біла російська армія натисла з півдня, червона російська армія з півночі й сходу, польські війська з заходу, а ще близилася невідпорно холодна зима. Хтось ішов по снігу в черевиках, з яких голі світилися пальці, в багатьох просто ганчір'ям обмотані ноги, тиф косив останні ряди швидше кулеметів разом з гвинтівками.

Галицький бачив, як знеможені й хворі падали в сніг, хтось благав пристрелити, та мимо проходили побратими, ховаючи очі й стиснувши зуби, вони відверталися, аби бодай поглядом не зустрітися... Ще багато мине зим і весен, доки історики ту біду наречуть трикутником смерті. Він ішов і думав, чи знатимуть згодом на цій землі про тих, хто лишився в снігах, чи оцінять їхню жертвовність — вони ж не пішли десь чуже заграбастати у чужих краях, в останніх предсмертних судомах вже вихолонували й скоцюрбленими пальцями, під змішаним з кров'ю снігом, вони гребонуть могли хіба востаннє ту землю, яку орали й боронували, що дітям, доглянуту, хотіли лишити. І якщо знатимуть і, чого доброго, поцінують навіть, то чи не протринькають у чварах, як вже бувало, бризкаючи слиною один на одного, не профукають і не проциндрять те, за що такою монетою плачено — ту моне-

ту не викопати десь із найглибших копалень, не просіяти і не провіяти, не промити у проточній річковій воді, не виплавити навіть у найгарячіших печах; вона тільки раз дарована і розміну не підлягає.

То вже потім йому розкажуть про лист Петлюри в Міжнародний Червоний Хрест «в ім'я людяності рятувати українських молодих людей» і про неспішну відповідь з Бухареста, що «мають вони найперш рятувати денікінців». А ще колись Галицькому покажуть копію доповіді головного лікаря УГА Бурячинського: «Наша армія вже не схожа на військо, це вже й не лікарня, але мандруючий склад трупів». Але цей мандрівний склад, без набоїв і медикаментів, без одягу та їжі, на подив супротивників ще боронився відчайдушно, закопуючись в землю й сніги, мов звідти брав невидиму й незнищенну силу, боронився водночас проти трьох ворогів, кожен з яких окремо був неспівмірно дужчим.

Чого ж воно так, думав Галицький, діється на білому світі, що живий народ має ще комусь доказувати, що він таки насправді живий... Консул Франції Енно може собі наприкінці листопада вісімнадцятого скинути з губи зверхне: «Україна не мала ніколи власної історії, ні національної окремішності». Призабув, певне, поважний консул, що отак вісім століть з половиною одна киянка підписувала документи державні від імені його країни, бо тутешній король вмів тільки хрестики ставити, римські папи Миколай II і Григорій VII писали до неї листи і, знаючи доброту її та побожність, просили вплинути на свого неосвіченого чоловіка, а на Євангелії з берегів Дніпра всі королі присягали аж по 1793 рік. Велемудра Антанта, мов картярський пасьянс на столі, робить свої розкладки: як пере- може Колчак з Денікіним, то віддамо західноукраїнські землі до єдиної і неделімої, а як програють ці двоє,

немов у підкидного дурня, то хай відійдуть ті землі польській державі. Американський Вільсон, з чужого голосу й собі: українське питання є частиною загальноросійського.

То що ж тоді: увесь світ винуватий, тільки ми, шмаркаті, всіма скривджені, маємо в чужі руки дивитись благально? Ні, Йване, думав Галицький, доки є ще ті, які в закривавлених снігах лежать в тебе за спиною, і ті, що зраненими ногами, в ганчір'я обмотаними, поряд з тобою ступають, не будемо у жмені чужі зазірати заздрісно, як не тепер, то в четвер своє місце під сонцем здобудемо...

А може, взагалі-то несусвітня дурниця — поділилися там на країни якісь та народи, тільки чубляться з того та горлянку одне одному ріжуть, мовами різними, як парканами, відгородилися, може, колись постане єдина мова на всенький світ, китайська там чи англійська, російська чи інша яка... Мо', й таке колись станеться, думав Галицький, тільки чомусь Творець не посадив одні баобаби від Гренландії до екватора, чи тільки сосну або кактуса, чомусь дарував розмаїття, аби тішитись ним. Так і люди, колись згадуватимуть війни, як тяжкий сон у тифозній гарячці, прощення взаємне й примирення неминуче прийде — і житимуть тоді як добрі сусіди, що, напрацювавшись, в гості одне до одного на вечорниці заглянуть; просто треба згадати Того, кого під пекельним полуденним сонцем цвяхами до нашвидкуруч витесаного хреста прибивали...

А хто він такий в цьому світі? Просто мізерна краплина в бурхливій і стрімкій ріці, піщина у великій, аж губляться в хмарах вершини, горі, пташка дрібна, щупленький горобець з-поміж неймовірно строкатого пташиного розмаїття? Хоча...

Хоча трапився з ним якось курйозний випадок, коли справді доля могла залежати від звичайнісінько-

го, сірого і розкуйовдженого горобця. В передгір'ї Карпат він мчав із донесенням у частину, донесенням, від якого залежав бій і життя багатьох. Раптом на кам'янистій дорозі, над чималеньким урвищем, у машині щось зашкреготало і загарчало, авто потягнуло до краю урвища, та не розгубився шофер і встиг останньої миті все ж загальмувати.

Машина спинилася, але ліве переднє колесо зависло над прірвою, вони сиділи удвох із шофером, мов закам'янілі, боячись поворухнутися — Галицький мав ще якусь надію вправо вистрибнути, а шофер — ніякої.

Машина спинилася сперш, а тоді щось збулькнуло і авто похилилось вперед, де внизу, у долині, ледве виднілося село з маленькими, мов іграшковими, хатками, і такою ж іграшковою церковною дзвіницею. Хитнулось авто — і кров погустішала в них у жилах, але знов назад колихнулося, і знову хилилось було вперед у долину...

— Не ворухнитися! — не сказав, радше прошипів Галицький. — Бензин у баку хилитається й розгойдує машину...

Вони не знали навіть, що вдіяти, могли тільки незрушно чекати і сподіватися на випадок. І тут, на біду, де не взявся горобець і всівся якраз на капоті авто, наче й місця іншого навкруг бракувало, всівся й здивовано вертлявою голівкою роззирнувся та походжати почав, весело так і підстрибцем. Знову авто стало хилитися в небезпечний бік, чи від того розкуйовдженого горобця, чи ті підскоки пташині наклалися на колихання пального у бензобаку, тільки заворожено обоє дивились на пташку, боячись поворухнутися, навіть дихнути глибше остерігалися, бо тепер від цієї малої і вертлявої істотки залежало: жити їм далі чи ні? На щастя, кінний загін наздогнав їх, і під смішки-

пересмішки бійців обох визволили врешті з негаданої халепи. Галицький досі не знав, що ж то було — нещасний запліюжений горобець мало не вкоротив їм віку, чи навпаки, став рятувальником їхнім, бо, заворожені, вони мимоволі облишили задумку вистрибнути із небезпечної автомашини... Надто все в цьому світі зв'язано і переплетено, на долю людську може вплинути навіть мала пташина.

І хто ж він насправді на цьому грішному світі?

Ніколи не мав він наполеонівської гордині, зате мав тверде переконання, що доля сама підкаже, де бракуватиме його в потрібному місці і в потрібний час. А ще Галицький знав, що така краплина, як він, може тільки стрімко нестися разом із йому подібними, а як вилетить із бризками з того потоку, то враз випарується чи просякне у невідь крізь прибережний пісок.

А полковника Іван Степанович уже побачив і впізнав на краю подільського села, як той поспіхом сідав у машину. Галицький підбіг, спотикаючись, випацьканий і знесилений, та здужав видихнути лише кілька слів:

— Там біда на лівому фланзі... Нема зв'язку... Хоч трохи набоїв...

Полковник тільки долонею штовхнув повітря, мов відпихався від нього самого.

— Гаразд, гаразд, потім...

І востаннє побачив полковника Галицький, як довелося йому в складі делегації за дорученням верхників вести переговори з польськими парламентарями — таки пасувала польська форма полковникові, що представляв тепер у перемовинах іншу сторону, він видавався навіть стрункішим; вони впізнали одне одного, але навіть не знітився той, лише ковзнув мимохідь поглядом, мов по обмерзлому дереву.

Але то було вже потім, потім, потім...

24. З ТОГО СВІТУ

Він навіть зрадив цього разу, що його викликають у Київ: чого гріха таїти, траплялося, смикали інколи в справах, про які й без втрати часу на дорогу можна було просто спеціальною депешею сповістити. Галицький виїхав на два дні раніше, він конче хотів зустрітися з Василюком. Михайлові донесення про золотовалютний запас колишньої імперії його неабияк цікавили, такі кошти могли додати сили російській агентурі не лише на сході чи в центрі, а й тут, на заході, позначитися — таке відчуття в нього було.

Уже під Києвом, відганяючи думки про Югину, виштовхуючи їх, як непрошеного гостя за поріг, він раптом зрозумів, що не здатен більше від них боронитися; то було геть собі марною затією, бо вигнана і випхана втриштя болісна згадка безцеремонно і неминуче верталася дивовижним чином назад і шкрябала душу так, як ложка об стінку порожньої каструлі. З листа, що прийшов із села, Галицький знав, ще раніше навіть Михайлового приїзду, про Югинине повернення до Купріяна. Чому вона так вчинила, і що в нього, власне, було?

Мимовільне захоплення, яке розтануло, як випадковий перший сніг ще не пізньої осені, а можливо, вона просто його пошкодувала, доглядаючи немічного і безсилового, як може шкодувати жінка, навіть точні-

ше — мати, шкодувати зовсім чужу дитину; вона просто помагала вишкрябатися і видряпатися з-над прірви небуття і смерті; то часто властиво для жіночого серця — робити добро до останнього, поділитися останньою крихтою ніжності та душевного тепла. І то зовсім нічого серйозного, справжнього в них не було, просто випадок, лише в якусь мить їм стало затишно обом, двом подорожнім, стомленим на тих дорогах, — отак звів їх випадок, його хвороба, і розійшлися назавжди за невидимим приписом суворой і невблаганної долі.

Можливо, він чимось образив Югину в якомусь листі, ненароком, не відаючи навіть сам, боляче черкнув необачним словом? Але ж, принаймні, мала б відповісти, відписати бодай після першого листа... Ота ложка, що шкрябала і підвискувала по стінці порожньої олив'яної каструлі, все не втомлювалася шкрябати і терзати його змерзлу душу, що зібгалася й зіщулилася в маленьку грудку. А може, навпаки, то він винуватий, що не хоче поборотися за своє щастя, слинявий тухтій, який надіється тільки на готове: те готове доля має йому піднести спеченим і засмаженим на гарному блюдечкові. Галицький не вважав себе боягузом, траплялося на різних фронтах піднімати своїх в атаку, вставати першим тоді, коли в сусідній роті бодай на вершок не могли голови підняти, прибиті, пришиті й приклепані до землі посвистом і вицьвухуванням густого вогню: він таки знаходив тоді силу в собі йти. З'ясовується, куди неспівмірно більше відваги може знадобитися, коли слід своє почуття захистити, таке кволе й безпомічне, як щойно народжене кошеня, обігріти його та прихистити.

Стривай, говорив сам собі Галицький, чи не думаєш, голубе, ти тільки про себе, хай навіть світле і чисте оте почуття, але ж тільки твоє, можливо, егоїстичне, а чи не спробувати тобі глянути на їхні стосунки очима

Югини, чи таке саме у неї в душі, чи інше — і тоді він зазіхає просто на чуже щастя і чужий маленький, але тільки їхній світ. Чи має він право на грабунок чужого, ще й такого тендітного й делікатного, невагомому і невидимого, яке сантиметром не зміряєш і на долоні не зважиш...

Він никався думками, немов глупої і безпросвітної ночі в густому лісі, тикався в один бік і в інший, та всюди у чорній мряці здогадок і вигадок неминуче натрапляв лише на гостряки зустрічних запитань, на які не існувало, принаймні він не мав, відповіді.

Якась незнайома сила почала штовхати його на немислимий, неможливий і нездійснений крок — він має побачити Югину. Побачити лише на одну мить, на мізерну частку хвилини чи навіть секунди, просто заглянути в очі. Іванові Степановичу видавалося, що навіть тої миті йому стачало б, аби отримати таку жалку і пекучу для нього відповідь. Очі людські, він був переконаний, здатні розповісти неспівмірно більше, ніж людські слова, прудка думка людини встигає почуття миттєво вдягнути в одєжину лукавства, виривається слово, яке хочуть інші почути або лише вигідне самій людині, її его, навіть тоді, коли вона сама не помічає — очі ж є віконцем у внутрішній недоступний світ, через них лише можна видивитися правду душі.

І він таки подужав сам себе, до начальства Галицький виїхав із запасом — бодай на ту вирішальну хвилю, але він зазирає у вічі Югини.

Галицький уперше в житті проминув рідний дім, лише оком накинув на заметені завірюхою східці, на які подавно ступала людська нога; тільки невсипущі горобці ледь помітні хрестики лапок полишили на тому снігові, незайманому і незрушному — кинув оком і, тамуючи кольку в душі, що низонула раптово й безжалісно, відвернувся й далі ішов.

Уперше після дитячих літ він переступив поріг Купріянової хати, навіть снігу з чобіт не оббив, переступив ватяними ногами, такими тяжкими, мов до них поприв'язував хтось по добрячій каменюці. Обидві жінки були у хаті, свекруха, хекаючи, сікла буряки, а Югина рогачем у піч чугун ставила. А як глянула Югина на гостя, то так і заціпеніла з рогачем у руках, мов рекрут із рушницею наготові.

— Ти?.. Ви?.. З того світу? — запикала і замовкла.

Свекруху теж правець ухопив, тільки не було в її погляді того жаху, що у невістки.

— Принесла нечиста... — прошелестіла старими вустами, як сухий сніг шелестить у водохрещенський мороз поверх учерствілих раніше уже наметів.

Вони стояли одне проти одного, вона з рогачем, що приклеївся до долонь і не міг уже, видавалося, до віку відклеїтися, і він з необтрушеним снігом на плечах; він бачив, як тане в очах Югини той перший жах, повільно так тане, мов принесений сніг на одязі, нато-мість з'являється біль, здивування, десть повільно, з неймовірної далечіні засвітилася і набирала сили іскорка, яку він бачив уже один раз, коли проводжала вона його з села, і яку повік не забуде; Югина не зрушила з місця, але все її єство враз ожило, як по весні оживає дерево, і те життя уже чутне ще до появи першого листа.

— А похоронка? — видихнула, на більше не здужала слів.

— Довго розказувати, — Галицький і не потребував, власне, слів, він уже в очах її прочитав те, чого сюди йшов, заради чого картав і мучив себе, ятрив, немов кислотою, сумління; він безпомилково вичитав правду душі, і писана вона була чіткими літерами.

Раптом здогад в Югини змайнув, як блискавиця далека край неба у надвечір'ї, рогачі врешті відклеї-

лися від долонь і впали, а сама вона різко повернулася до свекрухи:

— Ви знали?! Бога ради, скажіть правду хоч раз у житті: ви знали?

Правець облишив нарешті свекруху, і кинула вона, мов жменю розпечених мідяків на сніг:

— Стиду в тебе не було і не буде...

Танув і шкварчав той сніг під розпеченими мідяками.

— Збирайся, — тихо сказав Галицький. — Більше я тебе тут не залишу.

25. ЗБУРЕНИЙ КИЇВ

Іван Степанович з Югиною добрались до Києва з бідою навпіл, і Галицький з polegшенням, аж голосно хухнув, мов сукувате поліно перерубав, скинув з плеча на підлогу важкуватий вузол з пожитками — добре, що Василюк жив на околиці, в комерційному будинку купця Гальперштейна.

Михайла застали не самого, на дивані розсівся, розкинувши широко руки, мов зібрався пливти на спині, Сазонов: забачивши прибульців, він усміхнувся звичною своєю усмішкою, яка починалася з невеличкого для такого широкополого обличчя рота, а тоді розпливалася кругами все ширше, як по воді після кинутого каменя, тлустим лицем Григорія.

— Гостям завжди раді, — похмуро, на противагу Сазонову, привітався господар. — От тільки час для гостини не найкращий. Прорвалися війська Антонова-Овсієнка, ось-ось перші частини червоних увійдуть у місто.

Вони не встигли навіть чай, нашвидкуруч запарений Михайлом, допити, як стрілянина, що чулася досі поодаль, раптом стала зовсім близькою, а вулицею, з вистуком кінських копит, як швидкісного потяга на стиках рейок, стрімко промчав перший загін кінноти. Другий загін уже йшов швидкою рисою. Кіннотники в різношерстому одязі, але всі в шапках з перев'язани-

ми навскіс червоними стрічками, сторожко роззиралися по боках.

Михайло з Григорієм і Галицький з Югиною відступили крок від вікна, бо в зайву цікавість ще пальнути можуть, і мовчки вглядалися в обличчя людського валу, мов там дивом якимсь можна вичитати, що несе з собою цей обшарпаний, утомлений і голодний вал. Раптом з даху будинку навпроти хряснув, як зламана суха гілляка, одинокий постріл — і крайній вершник посунувся та впав на брук. Передній із колони, очевидно, командир, рвучко крутнувся на коні, гаркнув два слова — і з десятків вершників зламали стрій, спішилися і метнулись до найближчих будинків.

Людей виганяли в подвір'я у чім застали, хто встиг накинути пальто чи кожушка, а хто й ні, Михайлові з гостями теж опиратися не випадало — десятків зо три мешканців двох найближчих будинків вже тупцями на свіжому, лише трохи поцяцькованому чорними крапками вугільної сажі з димарів, вранішньому снігові.

Двоє червоноармійців вийшли наперед і наказали спантеличеному і стривоженому людові вишикуватися в ряд.

— На ваших очах вбили нашого товариша. То постріл у революцію, і вбивця буде покараний. Він має зізнатися сам.

Вигнаний люд з теплих домівок на лютневий сніг люд брали дрижаки, але не тільки й не стільки від холоду, як від лихого здогаду, нащо їх тут морозять.

— Чужий не стріляв, — вів далі червоноармієць. — Якщо сам не зізнається — маєте ви назвати. Інакше кожен п'ятий буде розстріляний — на роздуми три хвилини.

«Це ж треба було стільки доріг війни намотати, щоб ось так по-дурному, випадком влипнути», — мізкував у пошуках виходу Іван Степанович, поправляючи

пальто на плечах Югини, — вишикувані сперш у ряд люди з холоду стали тулитись одне до одного, збивались до гурту; можливо, так підсвідомо рятується в час небезпеки овеча отара.

Галицький дивився, як перегиркуться, поспішаючи, червоноармійці, і ковтав гіркоту негаданої, непередбачуваної, сліпої якоїсь біди. Тут вагань не було, кожен п'ятий мусить втрапити під страшну лічилку і буде розстріляний. Може втрапити він або друзі, а може, що найстрашніше, тільки вона... І вперше за багато років страх дрібними холодними голками взявся поколювати спину: невже доля на таку підлу вигадку здатна — спершу дарувати Югину, подразнитися просто, мов із хлопчика, і знову відібрати, а він має стояти отак, безпорадний, навіть не відаючи, що може вчинити. Бо не встигне він, навіть якщо ризикне, перестріляти всіх, зате напевне тоді їх не тільки з Югиною й друзями, а й весь переб'ють цей люд, що трясеться від холоду й страху поряд із ним на морозі — хто в піджачку, а хто в блузці, хто встиг узутися, а хто в кімнатних капцях, як бусел у приморозки, переступає з ноги на ногу — і тулиться інстинктивно одне до одного безпорадною і нажаханою отарою.

А ще більше страху допікало чомусь відчуття провини, незрозумілої і неоясненої, хоч розум казав, що не має він у чомусь собі дорікнути, не дано людині знаття наперед ні на день, ні на частку секунди.

Тим часом червоноармійці шикувалися, і наперед вийшов один, певне, старший.

— Готуйсь! — як виляск, почувалась команда, і бійці затріщали-заклацали, перезаряджаючи, затворами.

А може, він справді винен, тільки не зараз, а ще навесні вісімнадцятого, коли в нього була змога впридул, з кількох кроків, навіть вельми не цілячись, поквитатися з Антоновим-Овсієнком. І тоді не прийшов

би саме цей загін, а як був би — то інший і в інший час, і не стояли б Югина та його друзі отут під прицілом, саме так і саме в даний момент цього б не трапилося.

Тоді, навесні вісімнадцятого, ще й рілля під плугом не вся зачорніла, заслали Галицького в полк Махна, той полк саме ввійшов у другу революційну армію Антонова-Овсієнка. Спершу стояли вони в охороні у Чадлині, що північніше Гуляйполя, але в середині квітня полк збунтувався — лиховісними суховіями неслися пожежі й грабунки багатших селянських подвориць, садибу заможного землевласника Класека обдерли до липки і вбили самого господаря, натомість у ній утворили «зразкову анархістську комуну». У час, коли з воріт, важко постогнуючи букшами, викочувалися селянські вози з зерном на посів, зі зразкової комуні викочувалася серед білого дня, спотикаючись і підгикуючи, лише п'яна пісня.

Полк, що складався з демобілізованих солдат ще царської армії, тобто селян здебільшого, не стерпів, таки збунтувався і визнав Центральну Раду. Спершу шарпанина і мордобій, тоді стрілянина, хто за батька Нестора, хто проти — і непереливки довелося прибічникам батька, на якого тоді немалі надії покладав не тільки Антонов, а й Ленін із Троцьким. Зле їм зовсім було б, якби Антонов-Овсієнко не прислав на поміч махновцям бронепоезд Баленковича. Галицький менш ніж із сотнею махновців таки прорвався до бронепоезда, що відпльовувався гарматним вогнем від переслідувачів, — Галицький мало не зіткнувся з Антоновим і Махном, що знервовано між собою про щось говорили, доки інші юрмилися і штовхалися біля вагона, намагаючись чимскорше заховатися і прихиститися за броньованою стіною.

Він зустрівся з Антоновим поглядом лише на мить, видавалось йому, в погляді Антонова змайнув було

острах чи пересторога, чи інстинктивне чуття не свого — і так само у Галицького змигнула думка: тут можна стріляти, в сум'ятті й безладі буде шанс уціліти й утекти. Думка змайнула раптово і згасла — вб'єш цього, то пришлють ще підлішого...

Тепер, стоячи з Югиною під карабінним прицілом, він шкодував за тодішньою своєю легкодухістю, шкодував аж до щему в душі, що цього тоді не зробив, не скористався бодай мізерним шансом; і, може, то було найсуттєвішою помилкою його життя, чому нема вороття і не буде — як і самого, здається, життя.

— Час минув, — червоноармієць вийняв із кобури маузера. — Рахувати кожного п'ятого буде хтось із вас. Ось ти, — дулом маузера тицьнув у бік Югини.

Вона сполотніла, хапнула повітря ротом, мов зібралась вельми глибоко пірнути.

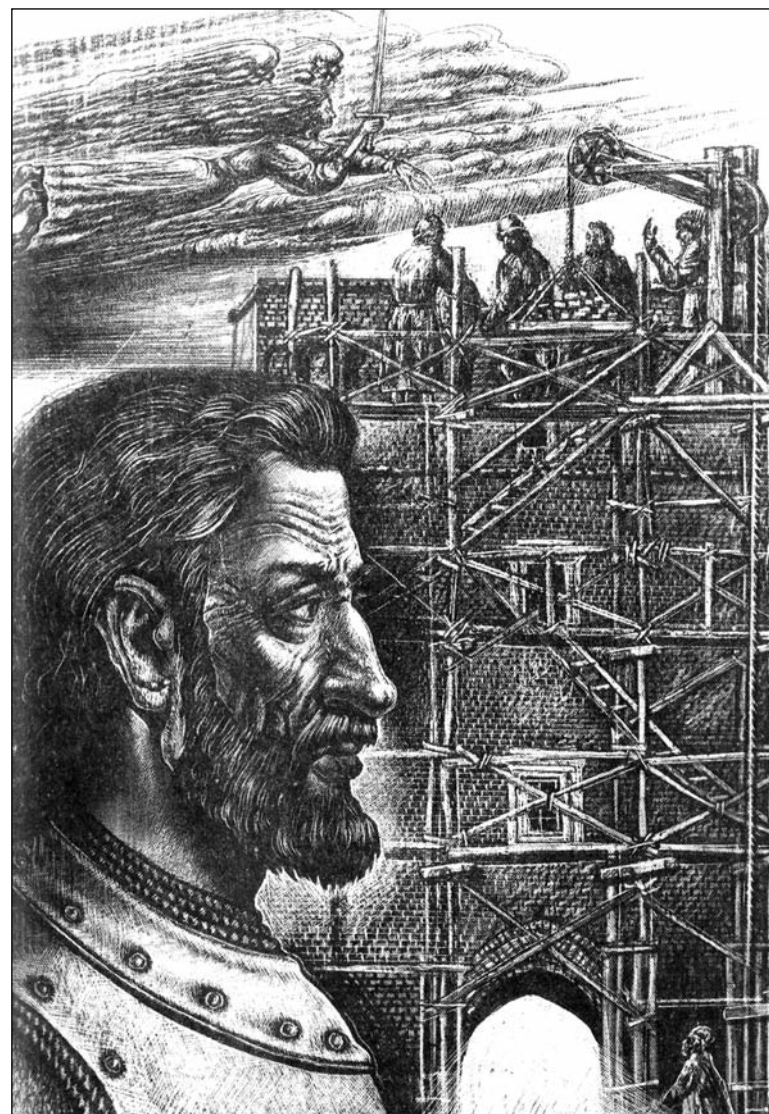
— Я-я... н-не тутешня, — тільки й знайшлася, а Галицький повільно опускав руку в кишеню до пістолета.

— Чого ти панькаєшся? — буркнув на товариша другий червоноармієць, виймаючи лимонку. — Ніколи нам, ану всі за будинок.

Глипнувши з острахом на гранату в руці, недавні вершники метнулися за ріг дому, а людська отара завороженими очима вп'ялася в невеликий предмет, що так несподівано й нагло за частку секунди міг навік перекреслити всі недавні їхні сподівання й надії.

Червоноармієць рвонув чеку і підкинув лимонку угору, понад людські голови, а сам у котячому стрибку впав у сніг.

Люди й собі, із запізненням від заціпеніння, сипнули й шарахнулися у різні боки, падали і припадали до мерзлої землі — гримнув оглушливий вибух...

Луцький князь Любарт, Дмитро при хрещенні

26. КЕСОННА ХВОРОБА

Ще якусь мить після вибуху вони лежали оглушені, а тоді першим підвів голову і роззирнувся Іван Степанович. Люди мерщій розбігалися, чимшвидше і якомога далі від можливої ще якої біди, легко поранений немолодий і простоволосий чоловік, постогнувши і накульгуючи, старався й собі впідбігти чеберяти, а двоє незрушно лишилися на мерзлій землі, можливо, уже назавжди...

— Всі наші вціліли? — перепитав Галицький, витираючи з рота зворотним боком долоні сніг навпіл із землею.

Обачно піднялася з землі Югина, звівся Михайло, фуркнувши і головою крутнувши, мов з води, — лежати лишився один Григорій.

— Вставай уже, — торкнув легенько його рукою Михайло.

Сазонов розплющив очі і простогнав:

— Здається, впіймало, у бік...

Михайло рвучко відкинув його полу — одяг на півбока просякнутий кров'ю.

— Знімай сорочку. Швидко! — похопилася до Галицького Югина, і як той, все зрозумівши, зняв, стала дерти її з тріском на смужки замість бинтів. Кровотечу якось зупинили, швиденько перев'язали, обережно піднімаючи важкуватого досить Григорія, і пораненому, здається, полегшало. Гуртом, спотикаю-

чись, внесли його з неабиякими зусиллями у квартиру Василюка.

— Лікаря б терміново зараз, — Югина стямилася перш за чоловіків.

— Ліпше б священика, — впівголоса докинув услід Григорій.

— Дурниці, ще рясту немало топтатимеш, — висварив був Михайло, але не вельми якось упевнено.

— Відтоптав, хлопці, я чую, — лизнув Григорій губи, що швидко шерхли. — Але якщо відійду без сповіді, то хоч ви мені... хоч тепер ви мені пробачте...

— Ти про що? — насторожився Іван Степанович.

— Уся затія з короною — то мої, хлопці, витівки, Колчак швидко йшов на Москву, ми його в Кремлі коронувати збиралися. І не липовою якоюсь короною, фальшивкою сміхотворною, ординського хана дарунком, що за Мономахову шапку кілька століть видавали, а короною справжнісінькою, руського короля Юрія II. Тепер же на Колчака не маю надії, на золотий запас Росії також, усьому капець... і мені заразом...

— Ну, а з кров'ю? То що, то чие бузувірство? — видавив із себе через силу Галицький.

— Не відрікаюся, наше шаманство, — з натугою перекинувши голову, сплюнув сукровицею Григорій. — Чи в Колчака, чи в когось іншого, якби адмірала раптом убили, словом, у коронованої особи мала бути справжнісінька частка крові Рюриковичів. Ще в університеті я до цього докопався, Іване, ти, чоловіче, про це й не здогадувався, що в тебе не тільки прізвище Галицький, ти справжній нащадок родини Галицького і Юрія Тройденевича... От і заманулося влити твою кров, як символ, додати новому монархові крові Рюриковичів та П'ястів — так зверхники наші намізкували...

Іван Степанович щось пригадував з університетських років, тьмяне таке й мерехтливе якесь Григорієве

присукування в один час, доки не послав його вздовж Бібіковського бульвару, сам же далі полковника Галицького, можливого предка з часів руйнування Запорізької Січі, драбинкою власного родоводу не дійшов, терпцю забракло, та й віхола така закрутилася, що не до того було... Але про ймовірне коронування Колчака він чував, його керівництво давало читати копію перехопленого листа Троцького до французьких комуністів.

«Л. Троцкий. Письмо к французским товарищам (Товарищам Лорио 123, Росмеру, Монатту, Перика 124)

Дорогие друзья!

Пишу каждому из вас в отдельности, ибо с каждым из вас связан личной дружеской связью, и пишу всем вместе, ибо со всеми вами нас соединяют общая идея, общее знамя. Несмотря на блокаду, при помощи которой господа Клемансо, Ллойд-Джордж и другие пытаются отбросить Европу в средневековое варварство, мы внимательно следим отсюда за вашей работой, за ростом идей революционного коммунизма во Франции. И я лично с радостью узнаю каждый раз, что вы, дорогие друзья, стоите в первом ряду того движения, которое должно возродит Европу и все человечество.

Сейчас наша Советская республика переживает момент наивысшего напряжения своих сил для того, чтобы окончательно ликвидировать военные покушения на пролетарскую революцию. Мы имели за последние два месяца значительные неудачи на нашем южном фронте, особенно на Украине. Но позвольте сказать вам, дорогие друзья, что в настоящий момент Советская республика крепче, чем когда бы то ни было.

Мы разбили Колчака. Русская и иностранная буржуазия, в том числе и ваша французская, надеялась

короновать Колчака в Кремле короной самодержцев. Войска Колчака подходили к Волге. Сейчас армии Колчака разбиты и рассеяны».

Раптом Михайло, ніби щось пригадав давно забуте, яке силкувався довго знайти в закутках і закапелках пам'яті, і таки нарешті з великим трудом все ж відшукав, раптом перепитав:

— А чого ж тоді зверхники ваші, надумавши очистити від намулу ім'я Росії й омолодити аж до крові, чому на півдорозі спинилися? Нащо триматися, як воші кожуха, старих імперських кордонів приміром?

Григорій із докором кинув оком, утомленим і зболеваним, на нетямущого, видавалося йому, товариша.

— Бо буде завтра, і нам потрібен простір. Ніхто не вгадає сьогодні — годуватиме завтра людей земля чи вода, небо чи надра. Віками наш люд руйнували, розбещували і зледащували, і непросто відразу господарки навчити, жити чужим куди простіша наука...

— Якийсь переспів, дець чув подібне, — розсердився Михайло. — Перш ніж любити народ, треба його в лазню зводити... Стара побрехенька, до того ж зверхня і досить зневажлива.

— То правда, треба час переходу від грабежу до зарібку, інакше вибух. На всенький світ бубухне, нікому мало не здасться.

— Не вірю тобі, а ти людям своїм не віриш. Дай людині свободу, і вона собі раду знайде, ще й зверхників таких велемудрих прогородувати зуміє.

— Свобода п'янить, — чи то Григорію затісно груди забинтували, чи просто забракло повітря, бо все важче давалося йому кожне слово і все більшою ставала перерва між тими словами... — Є кесонна хвороба у водозлазів, коли випірнути з глибини і втрапити без переходу на свіже повітря — закипить неминуче кров.

— Ти не віриш у свою країну.

— Я вірю... Але водночас... і боюся її...

Григорій застогнав знову, раптом закашлявся, і цівка крові збулькнула і потекла з кутика рота. Михайло простяг руку витерти, але почув лише тихий хрип:

— Бувайте...

Югина ще кинулася пульс перевірити, але Галицький тільки заперечливо рукою махнув. Тіло пораненого здригнулося, напружилася наче, тоді випросталося, як по команді струнко, і, ще раз здригнувшись, завмерло.

Вони довго стояли так, ошелешені стрімкими подіями, не здатні не тільки слово вимовити, а й бодай ворухнутися. А тоді Михайло повільно провів рукою обличчям Григорія, закриваючи очі покійнику.

27. ВИКРАДАЧІ

Не було іншого вибору в Івана Степановича, як вертатися з Югиною в Луцьк. А тут клопіт набігав за клопотом, наздоганяв один одного ще й поганяв ним — найпершим ділом мав Галицький, звісно, завершити справу зі справжніми чи фальшивими гривнями, що невідь звідки лилися річкою. То було бідойою не лише цього краю, а всієї держави — їхнє розвідування навіть порахувало, що в обігу на той час ходило 342 різних грошових знаки. Найважче гривні суперничалося з донськими грошима, бо вони конвертувалися з валютами антантівських країн, зрештою, псували фінансову погоду й дрібніші конкуренти — махновська реввійськрада і собі видрукувала купюри, де з одного боку писано: «Анархія — мати порядку», а з другого — хуліганський віршик...

Падав, підхитуючись і кружляючи, тихий сніг, Іван Степанович із Грицанчуком неспішно йшов вулицею нічного міста, що поринало в сон і гасило одне за одним жовтаве і мерехтливе світло каганців у вікнах. Останнім часом вони все частіше виходили на нічні чергування, коли разом зі штатними патрульними командами, а подекуди, як зараз, лише удвох — ідуть собі та й годі припізнілі перехожі.

Уже на околиці Іван Степанович не повернув, як звично, назад у місто, а попростував далі — на подив Грицанчука.

— Зайдемо на кладовище, — запропонував Галицький, не пояснюючи причини.

Поміж похилених і напівзогнених хрестів, обминаючи горбки присипаних снігом давніх могил, вони пробиралися до середини кладовища й опинилися врешті біля старої дерев'яної, вже мохом порослої каплички.

— Станьмо в затишок, — упівголоса запропонував Галицький. — Хоч сніг не падатиме на голови.

Вони довгенько стояли так, підперши спинами перекособочену стіну і вслухаючись у тишу, безмірну і безконечну, в якій, видавалося, навіть чутно було легкий шурхіт лапятих сніжинок. Аж здригнулися, як мало не над головою на розлогому й дуплистому дубові зойкнув, а тоді зболеним заупокійним голосом стогнув сич.

— У-у-у, — покотилося над принишклим кладовищем, невидимий сич ще спросоння лопотнув крилами, і знову тиша зоставалася володаркою безроздільною білого і безкрайнього зимового обширу.

Уже й мерзнути почали, Грицанчук хилитатися став легенько, з пальців на п'яти перехилиючись та лаючи в думці начальство за незрозумілу химерну вигадку. Аж раптом із міста долинув дзвін, ледве чутний, що пробивався якось крізь снігову пелену, — і насторожилися обое.

А ще через кілька хвилин почулися тупіт кінських копит і поскрипування санного полоззя. Крізь просвіт дерев побачили вони на білому тлі санну упряжку, що стрімко наближалася до кладовища. Прив'язавши лійці до крайнього дерева, три силуети з лопатами і гвинтівками через плече швидко пішли поміж могил в напрямку каплички. Галицький із Грицанчуком обачно, аби не скрипнути під підощвами снігом, заховалися за ріг.

Кроків за двадцять від них троє чоловіків спинилися, скинули гвинтівки і шпарко взялися розкопувати свіжу могилу.

— То справді мерців крадуть... — навіть не прошепотів, радше прошелестів Грицанчук, в якого від негданого видива піднебіння й язик задерев'яніли і висохли, а сорочка на спині чомусь стала бляшаною.

— Чекаємо, нехай копають, — шепонув йому Галицький.

Чорне груддя з могили злітало вгору в обидва боки, горбки свіжої землі на очах виростали, ось уже троє, крякучи, виставили труну.

— Та ми ж трьох не пов'яжемо, — шелестів усе ще дерев'яним язиком в сухому роті помічник.

— Стояти! Стрілятиму! — гукнув на всі груди Галицький, і його попереджувальний постріл угору розірвав кладовищенську тишу.

Зблиснув спалах із гвинтівки у відповідь — і куля, цвюхнувши, впилася поряд у бруса старої каплички. В ту ж мить із десятків чорних тіней з різних боків метнулися до розкопаної могили, дзявкнуло кілька безладних пострілів, Галицький та Грицанчук, пригинаючись, і собі рвонулися до загадкових копачів. Клубок людських тіл закрутився в снігу, перемішаному зі свіжою землею, хтось болісно зойкнув...

Як усе спалахнуло раптово, так ураз і затихло. Троє невідомих лежали на землі, двоє пов'язаних, а один, розкинувши руки, вже й не потребував цього — з дірочки в скроні збулькувала кров і темна пляма біля голови на снігу все ширшала.

Галицький навіть у напівтемряві відчув на собі чийсь погляд, мов штрикнув його хто гострим, — один із двох зв'язаних був молодим чоловіком, струнким і тендітним, немов дівчисько. Іван Степанович пригадав, як у друкарні Блонка той гонорово пояснював йому тонкощі друку.

— А, то ви, пане майстер, — сказав без особливого подиву, тільки здригнувся, мов струшував із себе злість і ненависть того погляду молодика.

— Зніміть із труни віко, — розпорядився Іван Степанович.

Зі скрипом, підважуючи багнетами, зняли віко й поклали поряд.

Мерця у труні не було.

Замість покійника до самого верху натомість лежали жужмом пачки грошей, ті пачки були перев'язані паперовими стрічками, тож, певне, досі не вживані.

Грицанчук мимоволі тільки присвиснув пересохлими, як листя торішне, губами.

Як верталися уже в місто саньми із пов'язаними двома бранцями, помічник довго мовчав, але врешті не втримався і спитав в Івана Степановича:

— Ну не крийтеся, розкажіть, як ви розкусили...

Вони в'їжджали в місто, густішав сніг, і Галицький прикривав лице коміром від заметілі.

— У байки про викрадення мерців я, звісно, не повірив одразу, хоча й не відмахнувся від них... Ніякі фальшивомонетники так швидко не приловчилися б друкувати гроші, тому витік треба було шукати з друкарні. Знайдена нами пачка двадцятки, пам'ятаєте, стала тому підтвердженням. Просто отой молодик, що на сніні лежить, то майстерний актор, я цікавився ним — той парубчак навіть в літньому театрі жіночі ролі примудрявся грати, як бракувало акторів. Він друкував надлишкову кількість грошей, вкидав тихцем у паперові обрізки, і, попри постійного охоронця, потроху виносив. А місто ми перекрили щільно, навіть люди нас лаяли останніми словами, боцімто ми завели поліцейські, колишні порядки. Тож як збиралася більша кількість грошей, вивозили у труні — кому спаде на думку покійника обшукувати...

Піший патруль, перепинивши коней, узявся прискіпливо перевіряти документи, але впевнившись, що свої, махнув тільки рукою, мовляв, проїжджайте.

— І опівнічними дзвонами теж не привиди калатали, — продовжував Галицький, — а отой дїтлах, що дурив вас сірниками для матері... То братанець оцього молодика, обоє з офіцерської родини. Кінний патруль був у місті один, і як він наближався до Старого міста, то дзвони подавали сигнал, що час забирати з труни гроші. До кладовища, хай би й що там траплялося, патрулі вже б не встигали. Тільки один раз не зуміли закопати вони могили, бо випадковий хтось налякав, от і пішов поголос про викрадення мерців... А далі все просто — третю добу, тихенько змінюючись, сиділа на кладовищі наша засідка.

— Здається, настав час випустити лікаря, якого ми викрали для його ж порятунку, — докинув Грицанчук. — Та вибачитися перед ним. Бо в цей химерний час різне могло з ним трапитися...

Решту ночі, здавши впійманих викрадачів мерців, вимерзли і виголоднілі Галицький із помічником досипали без снів.

28. НА БЕРЕЗІ СТИРУ

Коли у винайманий кімнатці Галицький із давно омріяною втіхою жбурнув нарешті в куток пожитки, а Югина на підвіконні, вкритому густою пилюкою, ехидно виписала мізинчиком слово «Іван», то засміялася так щиро, що в нього й душа розмерзла.

Та сімейним затишком мало Галицькому випадало тішитися — клопоти з першого дня обсіли його, як мухи у Спасівку, дзижчали вони здебільшого вельми загрозливо і дразливо. Уряд кочував Україною, заграви здійсмалися й підсвічували похмуре небо над усією землею, військо по черзі відбивалось від білих, червоних, поляків, а то й водночас від усіх заразом, та ще отамани на півдні, живучи довірою змученого селянства, переходили, як із хати до хати колядники в різдвяні свята, від одної армії до іншої, що ворогували і бились на смерть одна з одною. Тут же, на заході, наростала польська загроза, а що вже говорити про дрібніший клопіт — корону Юрія II так і не вдалося знайти, мовби ворожка яка в невидимку перетворила її, на додачу ще й арештований на кладовищі друкар, що так пручався тоді, гарчав і шкiрив зуби, мов молодий тхір у капкані, примудрився з нечуваним нахабством серед білого дня драпнути з в'язниці.

Корону ж Галицький продовжував уперто таки шукати, навіть шляхи досліджував, якими вона зі стольного града Володимира могла б у замок Любарта

втрапити. Задля цього він їздив у Володимир, зустрічався зі вчительством старшого віку та дослідниками і шанувальниками старовини. Водили його на місце, де стояла колись церква Святого Юрія і де, цілком імовірно, були поховані Юрій I та Юрій II. Звісно, через війни та лихоліття храм не зберігся, хіба підмурівки в землі десь тут, на городі тутешнього міщанина, чи навіть дорога тепер по них проходить. Така гіркота спадала на душу Галицькому, гіркіша куди пилюги давніх століть у замковому підземеллі: на місці намоленому, на місці храму, де покоються кості двох останніх українських королів, тепер кури гребуться та по костях тих, клеочучи букшами, з гуркотом на базар вози проїжджають.

Що ж, думав Іван Степанович, здобудемо ми свою державу — і більше ніхто не допустить глуму над пам'яттю цієї землі.

За морокою різною збігали дні так, мов відразу за досвітком наставав пізній вечір.

А через якийсь час прийшов Галицькому лист із села: добряче потріпаний і пожмаканий трикутник із плямами та багатьма штемпелями, бо довга дорога йому, певне, судилася, доки наздогнав він Івана Степановича. Та найбільше спантеличив і подивував несподіваний підпис на трикутнику: «Галицькій Югині». Він подав того листа, й очі Югини насторожилися, і подивом поповзли вгору дуги брів.

— От нас уже й поженили, — тільки й мовила.

То писав сільський поштар, рядки не вельми вправних каракуль гуляли собі то вгору, то вниз, писав хімічним олівцем, навіть здогадатись неважко було, на якому слові того олівця слинив.

«Добрий день, а може вечір, — читала повільно вголос, плутаючись у літерах, читала так, як написано було на пожмаканому й поплямленому папері. —

В перших рядках мого письма прошу простити мене за великий гріх та провину пирид вами. То я ховав листи Івана Степановича, їх мно́го вам приходило, бувало по кілька за день. За те міні ваша свекруха теличку дала».

Які тільки бувають прості відгадки на позірний погляд заплутаних і химерних життєвих вузликів, думав Іван Степанович, слухаючи листа з обов'язковими сільськими новинами, хто помер і хто народився, от тільки діток на світ білий заявлялося куди менше, аніж тих, хто прийняв від місцевого священика останнє причастя...

Писав поштар, каючися, що зовсім недобре з душею своєю йому повелося, щось гризло все, точило й смоложило її, тож віддав він назад ту теличку, яка здохла небавом, здохла, певне, з недогляду — занедужала геть свекруха, відняло праву руку і ногу, тож тепер, як підбита курка, хіба зрідка може вистрибати на подвір'я на одній нозі. Син, казали, згинув десь на фронтах, і не має кому навіть води подати. Говорив поштар свекрусі, що, може, Югина зглянеться, але згадала та свої слова, щось про волосся, яке на долоні вирости мало...

Югина простягнула листа Галицькому, він узяв його й теребив у руках, як річ, із якою не знав, що вдіяти, глянув лише на останній рядок: «Тико простіть мене, бо вже скоро й міні в вічну путь лаштуватися».

— Я заберу ту... — затнулася Югина на слові, бо не знала, як вимовити, сказати давно забуте «матір» було над силу, «свекруха» теж не до ладу, бо яка вона їй тепер свекруха. — Я заберу ту... жінку.

— Ку... куди? — кудкудакнув ошелешений Галицький, може, не так із неприязні, хоч і таке йому самому чулося, нащо лукавити, але насамперед ошелешила його нездійсненність наміру, куди — в цю винайману кімнатку, де й двом не зразу розминутися,

та ще й у такий час, у який, як поведеться гірше, а на те заходило, він не знатиме, куди і як йому навіть Югину притулити.

Вона не сказала нічого, тільки подивилася довгим поглядом, в якому тихо бриніли жаль і образа, біль і співчуття чужому стражданню, надія на розуміння і прощення її вчинку, від якого відмовитися несила...

— Чини, як душа каже, — врешті вимовив, потамувавши опір усією силою, яку тільки знайшов і з себе вичавив, вимовив Іван Степанович якимось казенним голосом, мов у себе на службі.

Нові клопоти на Галицького ринули з настанням весни, коли вже польські війська підступали до Луцька, потекли вони таким бурхливим потоком, яким Стир ніс скаламучену воду, що клекотіла, закручувала її у вирви, немов річка тішилася і не могла натішитися волею та довгоочікуваним своїм повноводдям. Галицький із Грицанчуком зібралися в Жидичинський монастир, вони мали там невідкладне завдання, але в думці Іван Степанович тішив себе надією, що попутно вивідає щось про підземні ходи від замку Любарта до древнього-предревнього монастиря, куди приїжджав молитися ще перший український король Данило Галицький.

Сторож на замковій брамі, як завше, поштиво вклонився, але Галицький замість відповіді раптом швидко спитав:

— А то що за чоловік пройшов попереду нас?

Замковим майданом чимчикував, ледве накульгуючи, немолодий уже чоловік із сумкою за плечима, із сивим довгим волоссям, як у монахів деколи.

— То обчество інвалідне, пожертвування збирає. Тільки негусто в нас, — пояснив шепелявий сторож.

Якась підозра кольнула Івана Степановича, отак, про всяк випадок, він гукнув навздогін:

— Ей, зачекай, чоловіче!

Та сивий довговолосий чоловік не почув і шкутильгав собі далі.

Галицький із помічником швидко рушив услід, гукнувши було ще раз, та й чоловік чи й далі не чув, чи просто не звертав уваги, хіба ходу надав. Вони зірвалися на біг, і чоловік собі теж, тільки вже, на подив, не кульгаючи зовсім, ось він домчав до схилу і став стрімко спускатися до ріки. Галицький із помічником бігли щодуху, ризикуючи навіть, спіткнувшись, покотитися клубочком, незнайомиць почав віддалятися, і врешті зірвав із себе, наче шапку, те довге і сиве волосся — а як на бігу озирнувся він, упізнав Галицький того друкаря, що так гонорово оповідав про таємниці друкарства і так затято янчав, уже пов'язаний, на кладовищі. Ось він добіг до берега і з котячою вправністю стрибнув у човен, відштовхнувся щомоці веслом від землі. Вони теж добігали до краю води, але толку з того небагато мали, бо човен все далі відходив від берега і, підхоплений повеневими розбурханими потоками, зносився з дивовижною прудкістю вниз.

На бігу помічник вихопив револьвера і, різко спинившись, прицілився з коліна.

— Не стріляти! — вигукнув засапаний Галицький.
— Ні в якому разі!

Він уже знав, що за спиною у торбі молодика, який швидко віддалявся річкою, він уже знав напевне, потреби не мав навіть із цікавості, якби міг, зазирати...

Та гримнув постріл, в запалі погоні помічник, здається, не встиг спинитися, молодик перегнувся і схопився за живіт обома руками, наче збирався голосно розреготатися чи то із себе, чи зі своїх переслідувачів, він ще хитнувся з боку у бік чи то від болю, чи то човен

його хитав і, раптом змахнувши руками, наче злетіти увись намірився, шубовснув у воду. Порожній човен крутнула було течія і, беспорядного, понесла й потягнула вниз ще стрімкіше.

— От і зробила історія ще один виточок, — сумно сказав Галицький, дивлячись у даль з-під руки, аби якось прихистити очі від сонця, що зблискувало сліпуче на гребенях хвиль, — стрімко котив повеневі води Стир, неймовірної сили вирував і кипів потік, зривала і несла з собою прибережні кущі потужна повінь, віковічна природа являла своє нездолиме торжество і невигадану та ненаграну велич. І нехай, думав Іван Степанович, життя однаково триває. Під цими каламутними і прудкими хвилями опинилося його наукове відкриття та задумка дисертації, а Сазонова мрія перекочується собі дном, мрія про оновлення держави, очищення від іржі та лукавих міфів, романтичний намір з ординської резервації створити прекрасне цивілізоване царство; і нехай, думав Галицький, он за спиною височіє століттями замок і буде ще височіти віками, ставши не раз оберегом краю: то об стіни Лучеська обламав свої зуби, вражені карієсом невситимої жадоби, Андрій Боголюбський, з-під стін цих сповнені жаху втікали світ за очі ординці хана Куремси; замок незрушно буде стояти, наче пам'ять, а пам'ять така ж міцна, як ці древні мури, а може навіть дещо міцніша...

ПІСЛЯМОВА

На могилах українських королів...

У княжому городі Володимирі, на розі вулиць Старої і Нової Островецької, стоїть дерев'яний, тріснутий від часу і кілочком підпертий хрест. На ньому ледве видніється якийсь напис, очевидно, польською мовою...

Розмовляю із знавцями древнього Володимира, знавцями історії краю волинського:

— Ось тут, під землею, де фундаменти церкви Святого Юрія, — показують руками. — За описами, вони в радіусі метрів двадцяти. В тій церкві, як свідчать історичні джерела, поховані українські королі Юрій I та Юрій II...

Озираюся навкруги на місці, яке показують краєзнавці. На городі, де хрест стоїть, поряд гребуться кури, а ще по ймовірних фундаментах неоковирну бруківку прокладено, і гримлять по ній колеса авто та човгають перехожих підошви.

На місці намоленому, на могилах двох українських королів...

А потім була телепередача на «Свободі слова», і ведучий проекту «Великі українці» голосом, мов рефері на рингу перед боєм когось із братів Кличків, протяжно і гучно виводив:

— Єдинственний українській король Даніло Галицький!...

Так і хотілося гукнути у відповідь:

— Та ж неправда! Бо ж був Юрій I, був Юрій II...

А ще згадалася чомусь екскурсія Версалем у Франції, коли екскурсовод говорив так швидко й упевнено, що перекладач ледве за ним встигав:

— Подивіться наліво, подивіться направо... А ось на цьому ліжкові французький король Генріх відпочивав зі своєю коханкою такою-то...

Можна було б лише посміхнутися нишком та поіронізувати в душі. Але чомусь навіть не сміх розбирав, а добрі заavidки: з дріб'язкового, на позірний погляд, факту та експонату тут уміють створити щось таке, яке мимоволі запам'ятовується.

А в княжому городі Володимирі йдеться не про ліжко коханців, тут Храм...

Справді-бо, Україна мала трьох славетних королів.

Юрій I, онук Данила, син Лева, залишився в українській і європейській історії як мудрий правитель.

Підростав він у походах з батьком Левом, уже зрілим воїном і державцем водив рать свою у Литву 1285 року, а через дві зими ходив ратно на польські землі. Потім сам княжив на Холмщині й Підляшші, а як настав його час, то вернув і Київ, і Чернігів, і землі за ними. По батьковій смерті в 1301 році вдалося йому об'єднати та створити ще більшу, ще могутнішу державу. Той велетенський княжий і людський досвід привів його до несхибного переконання: держава не мечем сильна, а добрим життям її людності. Тож не випадково вінчається він із князівною Єфимією, сестрою Владислава Локетка, що стане польським королем. Робиться все для добрих стосунків з іншими сусідами, розбудовуються нові міста, добрішає життя люду в кожному куточку неозорої Волинсько-Галицької держави. Справедливо зазначиться в «житії» першого галицько-волинського митрополита Петра (визнаного Константинополем потім святим), що за короля Юрія I «була його земля в чести й повазі, повна багатства й слави». Інколи траплялося, що один літописець хвалить якогось князя, а інший осуджує, от тільки за короля Юрія I всі літописці та історики мов зговорилися. Польський історик Ян Длугош, описуючи ті часи, про Юрія I згадає так: «...за його влади тішилася українська

земля миром і славилася багатством». Тільки терпеливими перемовинами та шаною Візантії до короля Юрія I стало заснування в 1303 році окремої митрополії у його державі.

Дуже гарно вмів вибудувати стосунки з усіма сусідами король Юрій II. Він діяв так у відповідності з власним переконанням, як тільки надягнув королівський вінець діда свого по матері короля Юрія I і ставив під міждержавницькими угодами ще дідову печатку з написом «Rex Russianus» — король Русі. Юрій II невтомно не раз і не два повторював своїм боярам, що на руській землі Волинсько-Галицької держави мають щасливо та в злагоді жити і русичі, і прийшлий люд різних племен. Юрій II Болеслав титулював себе «Князем і дідичем (спадкоємцем) королівської Русі» та використовував королівську печатку свого діда короля Юрія I.

Бояри нерідко крутили носом, та король Юрій II мало на те зважав — уже в перших трьох договорах-грамотах робить стосунки з пруськими хрестоносцями та іншими європейцями ще тіснішими, ніж Юрій I, ці угоди з 1325–1327 років законодавчо підтверджують давню україно-німецьку приязнь, «непорушну з часів Романа Мстиславовича». Юрій II Тройденович робить усе, «аби замкнути роти тим, що виють і брешуть на наш союз та намагаються його розірвати». Четвертою ж грамотою при зміні Великого магістра хрестоносців все попереднє підтверджує. Виходець із польського княжого роду по батьковій лінії родичається з литовським правлячим домом, утримує добрі стосунки з чехами, знаходить рівновагу із Золотою Ордою, відновлює православну митрополію.

Короля Юрія II жадібні бояри отруїли (десь ми зустрічали вже цей, даруйте, сюжет...). Але справа в іншому — історики нерідко вважають найвизначнішими правителями тих, хто найбільше поклав у могилу свого і чужого люду. Королі Юрій I та Юрій II були не вельми охочими хапатися за меч, а більше хазяювали, розбудовували міста, зводили храми, розвивали торгівлю і добросусідські стосунки.

Щонайменше бажання за «прокол» на «Свободі слова» картати прийшлих невігласів-шоуменів і їхніх помічників — то ми є такі, наше суспільство, наша інтелігенція, наші шкільні підручники, наші владці, що мали б перейматися пам'яттю славних предків. Адже на приміщенні базиліки Пресвятої Діви Марії в Холмі, де покоїться Данило Галицький, досі немає навіть меморіальної дошки — і нікому це не болять. Дуже близько до вирішення проблеми підійшли, коли послом у Варшаві був Дмитро Павличко. Але хіба потрібні владі послі-інтелектуали? Кількаразові спроби порозумітися на регіональному рівні, на добросусідських прикордонних стосунках теж не принесли очікуваних наслідків, попри приязне ставлення до питання президента Холма — український чиновник визнає лише вказівку «зверху».

Данило Галицький, король Юрій I, Юрій II були саме українськими королями. Про це свідчать не тільки надписи на печатках та інших символах влади. Статус короля правитель набував після офіційної процедури коронування. Данило Галицький коронувався в Дорогичині, у церкві Пресвятої Богородиці, при велелюдді та численних іноземних делегаціях. Цікаво, що перший раз Данило відмовився у Кракові прийняти корону — на превеликий подив папських послів, бо чималенько європейських князів десятками років домагалися подібної честі.

— Прийму лише на своїй землі, — сказав Данило.

Титул і його ознаку він прийняв саме у Дорогичині, підкреслюючи: віднині тевтонським рицарям зась до цієї землі. І ще не все. Прийняв корону лише тоді, коли на власні очі побачив виконання Ватиканом своєї умови. Архієпископ Опізо разом із короною привіз папську буллу про хрестовий похід проти монголо-татар. Із цією буллою Опізо зі своїм посольством спинявся по дорозі в Дорогичин у кожному монаршому дворі та виголошував її.

Наступне. Інколи можна почути: «А до української держави від тих часів мало пройти ще років до 700» Дозвольте подискутувати. За тисячолітню історію України різне бувало, і справа не тільки в тому, що сама назва «Україна» зустрічається ще в «Київському літописі» 1187 р., ймення держави могло змінюватися багато разів. Порівняйте, для прикладу, з Росією: від Московського царства до нинішньої РФ. Або з Польщею, Італією чи Австрією... За винятком періодів окупації іноземцями, хай навіть і на три століття, Україні були властиві всі ознаки державності — політична організація публічної влади, територія, суверенітет, своє законодавство і т.д. Висловлю попутно ще одну «єретичну» думку. У нас є прекрасне свято — День Незалежності. А в Литві та інших постсовєцьких державах воно зветься Днем в і д н о в л е н н я Незалежності. Як би хотілося вірити, що наша Верховна Рада зробить колись подібне уточнення.

А ще можна сперечатися на тему: як же все-таки правильно іменувати Юрія I та Юрія II?

Дослідження правил наслідування трону, далеко не усталене і невнормоване тодішніми міжнародними домовленостями, звісно, є предметом окремої мови. Достеменно лише: Юрій I — онук короля Данила, а Юрій II — онук Юрія I. Та й особливості в ряді країн були свої. У Франції наслідувати трон жінкам заборонялося, а в Британії — ні. Титул імператриці Катерини II, в якій і краплини російської крові не було, Людовік XV не визнавав, а в деяких інших країнах сприймали. Ніхто не спростовував і не «підправляв» лорда-протектора Англії, Шотландії та Ірландії Олівера Кромвеля, коли той, звертаючись до Богдана Хмельницького, іменував його імператором...

Схожі дискусії можна вести про місце поховання Юрія I та Юрія II — як-не-як, стільки століть вже збігло. З цього приводу було звернення у відділ археології Інституту українознавства у м. Львові. У розлогій і совіс-

ній відповіді науковців не заперечувався факт їх поховання у церкві Святого Юрія. Водночас наголошувалося на проблемі ретельного наступного вивчення, фінансування археологічних робіт. А далі відомо, аж очі забігають колесом у чиновників: як, гроші? Хіба від археологів можна одержати кеш?

В одному поважному виданні я писав кілька років тому про церкву Святого Юрія у княжому Володимирі, про Юрія I та Юрія II. А закінчував матеріал словами: «Якщо нинішні владці ставитимуться так до могил наших славних предків, то й по їхніх могилах гребтимуться кури». Ці рядки чомусь викреслили, та перекреслити пам'ять — нема ще таких олівців...

Саме тому і взявся я за роман «Корона Юрія II».

...На пам'яті мого покоління багато разів зводилися прижиттєві величні монументи гонорових владців, а потім сипалися вони з тріском і громом, розліталися вусібіч щебінь, пісок та пилюга, по яких надалі греблися кури. Натомість без тріску і виляску з п'ятьми століть проступають постаті істинних Мужів, при яких їхня земля була сповнена «чести і слави».

Іван КОРСАК

ЗМІСТ

1. Таємничий візитер	6
2. Телеграма у Київ	16
3. Пізній гість	19
4. Зустріч у ломбарді	23
5. Подорож у підземелля	32
6. Перший гонорар	36
7. Звивисті дороги корони.....	40
8. Невідомі	45
9. Нова угода	48
10. Загадка купюри	51
11. Опівнічні дзвони	56
12. Погоня.....	60
13. Громи війни	65
14. Розкажу наступного разу... ..	70
15. Спориш на порозі	76
16. Старі суперечки	80
17. У гарячці	84
18. Звивисті сліди	88
19. Далекими дорогами.....	93
20. Лиха звістка.....	96
21. Хто добре воює	100

22. З інспекцією.....	103
23. У трикутнику	107
24. З того світу.....	113
25. Збурений Київ	118
26. Кесонна хвороба	124
27. Викрадачі	129
28. На березі Стиру.....	134

<i>Післямова. На могилах українських королів...</i>	140
---	-----

Літературно-художнє видання

Корсак Іван

Корона Юрія II

Відповідальна за випуск *Лілія Максименко*
Художнє оформлення *Ігоря Женченка*
Коректура *Олени Петік*
Комп'ютерна верстка *Марини Женченко*

Корсак, Іван

К 69 Корона Юрія II : роман/ Іван Корсак ; художнє оформл. Ігоря Женченка. — К. : Ярославів Вал, 2011. — 147 [5] с.

ISBN

Анотація

ББК 84.4УКР6

Підписано до друку 21.12.10.
Формат 84х108/32. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 7,98.
Обл.-вид. арк. 7,4.

ТОВ «Видавниче підприємство “Ярославів Вал”»
Адреса: 01034. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є, оф. 57.
Тел./факс: 486-53-78.
E-mail: lum2003@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Віддруковано у ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»
м. Київ, вул. Віскозна, 8.
Тел. 503-00-45